

B R O N C O M M E N T A R E N

VI

**De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden
voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Provin-
ciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886**

door

B.M.A. de Vries

Inhoud

1. Inleiding	7
a. Een historische situering	7
b. Een visuele kennismaking	8
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de kiezerslijsten	8
a. De formele grondslag	8
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	8
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de kiezerslijsten	9
3. Verwijzende notities	9
a. Vindplaatsen	9
b. Aanvullende bronnen	9
1. Gerelateerde bronnen	9
2. Toetsingsbronnen	9
c. Literatuur	9
1. Andere gidsen en commentaren	9
2. Enkele recente historische studies (na 1945) van belang voor een goed begrip van de historische situering van de kiezerslijsten	9
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de kiezerslijsten	10
4. Historische studies waarin van de kiezerslijsten gebruik is gemaakt	10
4. Mogelijke gebruikswijzen van de kiezerslijsten in het historisch onderzoek	10
a. Themata	10
b. Het verrijken van de kiezerslijsten met informatie uit andere bronnen	10
Noten	11
Afbeeldingen	12

1. Inleiding*

a. Een historische situering

In de periode 1815-1848 kende Nederland een indirect kiesstelsel, waarbij via vele trappen de leden van de Tweede Kamer benoemd werden. In dit stelsel was een centrale rol toebedeeld aan de diverse colleges van Provinciale Staten: elk statencollege wees een aantal leden van de Tweede Kamer aan. De Provinciale Staten zelf werden gekozen door de drie standen, nl. de ridderschappen, de steden en de landelijke stand. Alleen de ridderschappen wezen hun vertegenwoordigers in de Provinciale Staten direct aan, in de steden en op het platteland was het recht om te stemmen afhankelijk van een bepaalde – per plaats variabele – aanslag in de grond- en personele belasting. In de steden mochten de stemgerechtigden een kiescollege aanwijzen en het kiescollege koos de leden voor de Gemeenteraad. Op zijn beurt koos de Gemeenteraad een of meerdere personen voor de Provinciale Staten. Op het platteland was er één trap minder, de stemgerechtigden kozen daar een kiescollege, dat direct de vertegenwoordigers in de Provinciale Staten aanwees.¹

De grondwetsherziening van 1848 betekende een radicale verandering van het kiesstelsel. Voortaan werden de leden van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad direct gekozen door de kiesgerechtigden. De kieswet van 4 juli 1850 (*Stbl.* 37) behelsde een nadere regeling. Kiesrecht was voorbehouden aan Nederlandse, mannelijke ingezetenen van 23 jaar en ouder, die bovendien voor een bepaalde som in de drie directe rijksbelastingen (te weten de grond-, personele- en patentbelasting inclusief de rijksopcenten) waren aangeslagen. Een bij de wet gevoegde tabel bepaalde hoe hoog plaatselijk deze census voor het kiesrecht voor de Tweede Kamer in de Provinciale Staten was.² Bij de Gemeentewet van 1851 werd bepaald dat voor het kiesrecht voor de Gemeenteraad de helft van de census voor de Tweede Kamer voldoende was. Niet zonder de nodige debatten werd het nieuwe kiesstelsel door het parlement aanvaard. Men was het alleen eens over het feit dat het omslachtige en ingewikkelde kiesstelsel herziening behoefde. De meeste kamerleden waren begin 1848 echter nog steeds voor verkiezingen met een trap. Alleen de internationale gebeurtenissen later in dit jaar kunnen verklaren waarom de Tweede Kamer uiteindelijk toch – zij het aarzelend – instemde met een direct kiesstelsel.³

Niet alleen het directe kiesstelsel als zodanig, ook de hoogte van de census is onderwerp geweest van vele discussies. De liberalen waren over het algemeen voor een zo laag mogelijke census en voor het toekennen van kiesrecht op grond van andere criteria dan een belastingbedrag, bijvoorbeeld aan gepromoveerden. De conservatieven waren juist tegen een te lage censusdrempel uit angst voor incompetent kiezers. Zij vonden de grondwettelijke grenzen voor het censusbedrag, *f* 20,- en *f* 160,- dan ook te laag, te meer daar het maximum, *f* 160,- nergens gehaald werd. Amsterdam had de hoogste census nl. *f* 112,-, direct gevolgd door Rotterdam en Den Haag met elk *f* 100,-. In bijna de helft van de gemeenten gold het minimum van *f* 20,-.

Ook na 1850 bleef de kiesrecht kwestie herhaalde malen een onderwerp van grote meningsverschillen in de landelijke en plaatselijke politieke arena's.⁴ Aanvankelijk hield het parlement zich vooral bezig met het vraagstuk welke andere criteria dan welstand gehanteerd konden worden om iemands geschiktheid als kiezer vast te stellen. Onder invloed van de groeiende beweging voor algemeen kiesrecht richtte de discussie zich echter meer en meer op de vraag in welk tempo algemeen kiesrecht moest worden ingevoerd.

Een eerste stap was de grondwetsherziening van 1887 (*Stbl.* 212). Voortaan was het kiesrecht voorbehouden aan volwassen mannen die bepaalde 'kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand'⁵ bezaten. Formeel opende dit de mogelijkheid tot het toelaten van b.v. examenkiezers, maar feitelijk werd de kieswet van 1850 zodanig gewijzigd dat er sprake was van een drastische censusverlaging. Pas in de nieuwe kieswet van 7 september 1896 (*Stbl.* 154) werden geschiktheidscriteria expliciet genoemd, die nog werden uitgebreid in 1901 (Besluit van 4 februari 1901, *Stbl.* 58). Tenslotte werd in 1917 het algemeen kiesrecht ingevoerd voor mannen, twee jaar later ook voor vrouwen.

b. Een visuele kennismaking met de bron

Afbeelding 1 op pagina 12 is een bladzijde uit de kiezerslijst van Amsterdam van 1884, ware grootte ca. 27 × 41 centimeter. Kolom 1 geeft de woonplaats (adres) van de kiezer, kolom 2 de naam, kolom 3 de voornamen, kolom 4 de geboorteplaats, kolom 5 de geboortedatum, kolom 6 de plaats waar de kiezer in de belasting is aangeslagen, meestal is dit de woonplaats. Bij bijvoorbeeld bezit van onroerend goed buiten de gemeente, waarvoor grondbelasting dient te worden betaald, wordt deze gemeente eveneens vermeld. Kolom 7 is het bedrag van de aanslag inclusief de rijksopcenten, gesplitst in a. grondbelasting, b. personele belasting, c. patentbelasting en d. totaal. Indien naturalisatie heeft plaatsgevonden wordt de datum ervan vermeld in kolom 8.

Wat betreft de representativiteit van de afbeelding het volgende. In plattelandsgemeenten komt men geen gedrukte lijsten tegen, aldaar worden ofwel voorgedrukte formulieren met de hand ingevuld, ofwel zijn de lijsten geheel met de hand opgemaakt. Voorts zijn er variaties in de indeling van kolommen en niet altijd wordt adres of volledige geboortedatum vermeld. Het Amsterdamse voorbeeld betreft een lijst waarop al degenen staan die in aanmerking kwamen voor het kiesrecht voor de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad (aanslag *f* 112,- en meer). Er is een aanvullende lijst van degenen die uitsluitend het kiesrecht voor de Gemeenteraad bezaten (aanslag van *f* 56,- tot *f* 112,-). In andere gemeenten treft men andere combinaties aan, die soms van jaar tot jaar verschillen. Bijvoorbeeld: één lijst voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten en een aparte, volledige lijst van Gemeenteraadskiezers.

Bij wijze van ruraal voorbeeld zijn enkele delen van kiezerslijsten van de gemeente Geffen (N.Br.) toegevoegd. Zij betreffen de jaren 1883 en 1884. De ware grootte is ca. 20,5 × 32,5 cm. De lijsten bevatten de namen van de kiesgerechtigden voor resp. de Tweede Kamer (afbeelding 2 en 3 op pagina 13), de Provinciale Staten (afbeelding 4 op pagina 14) en de Gemeenteraad (afbeelding 5 op pagina 14). De kolomindeling wijkt enigszins af van het Amsterdamse voorbeeld. Een kolom voor woonplaats/adres ontbreekt; wezenlijke verschillen zijn er echter niet.

In Geffen gold in de jaren 1850-1886 het minimum-censusbedrag van *f* 20,- voor de kiezers voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten. De kiezers voor de Gemeenteraad betaalden tussen de *f* 10,- en *f* 20,-.

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de kiezerslijsten

a. De formele grondslag

De kieswet van 1850 (*Stbl.* 37) schreef voor dat de voorzitter van de Gemeenteraad, met medewerking van enkele leden, jaarlijks drie lijsten moest maken resp. van de kiezers van de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad (art. 6 en 7). Deze kieswet is in de periode 1850-1886 niet herzien.

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures.

In elke gemeente was de voorzitter van de Gemeenteraad belast met het opmaken van de kiezerslijsten. Daartoe werden jaarlijks vóór 15 februari opgaven verstrekt door de ontvangers der directe belastingen van alle belastingschuldigen die in de kohieren van de lopende dienst voorkwamen. Tevens gaven de ontvangers op voor welk bedrag elke belastingschuldige in de drie rijksbelastingen afzonderlijk was aangeslagen. De inwoners van de gemeente konden zelf eveneens voor 15 februari kenbaar maken of zij elders in de directe belastingen waren aangeslagen. Vervolgens werden lijsten opgemaakt van de inwoners van de gemeente, die aan de censuscriteria en andere vereisten om kiezer te worden voldeden. In dit verband werden militairen geacht inwoner te zijn van de gemeente waar zij gelegerd waren. Vóór 15 maart moesten deze lijsten zijn vastgesteld, aangeplakt

en daarna 14 dagen ter inzage worden gelegd op de gemeentesecretarie. Men kon dan bezwaren inbrengen b.v. tegen het niet vóórkomen op de lijsten. In Amsterdam werd van deze mogelijkheid slechts zeer sporadisch gebruik gemaakt. Na eventuele wijzigingen werden de lijsten uiterlijk 25 april gesloten. Degenen die de 23-jarige leeftijd bereikten voor deze sluitingsdatum en die aan de vereisten om kiezer te worden voldeden, werden al op de lijsten vermeld.

c. De interpretatie en de betrouwbaarheid van de gegevens uit de kiezerslijsten

Voor een goede interpretatie van met name de belastinggegevens uit de kiezerslijsten is het zonder meer noodzakelijk nauwkeurig op de hoogte te zijn van de veranderingen in de belastingstructuur (belastingen zelf plus opcentheffing) en veranderingen in de grondslagen waarop deze belastingen berusten. Deze veranderingen beïnvloeden nl. de omvang en samenstelling van het electoraat. Bijvoorbeeld: de afschaffing van de rijksopcenten op de grondbelasting in 1866 en de herziening van het kadaster in 1874/1875 deden de aanslagen in de grondbelasting met bijna 40% dalen, althans in Amsterdam. In andere gemeenten zal dit percentage anders hebben gelegen, wegens de plaatselijk variërende uitkomsten van de kadastrale herziening. Daardoor haalden sommige kiezers de censusdrempel niet meer. In Amsterdam kromp het electoraat als gevolg van deze veranderingen met $\pm 10\%$ in.⁶

De betrouwbaarheid van gegevens zoals adres, geboortedatum en -plaats kan eenvoudig worden gecontroleerd aan de hand van het bevolkingsregister. De Amsterdamse lijsten blijken bij controle vrij betrouwbaar te zijn, al komt het vooral in de beginperiode (vóór 1860) voor dat reeds overleden of uit de gemeente vertrokken personen nog op de lijsten vóórkomen. Dit is voor $\pm 3\%$ van de namen het geval. De belastinggegevens kan men controleren aan de hand van de kohieren van de directe belastingen, voor zover deze bewaard zijn gebleven. Uiteraard zijn deze belastinggegevens onderhevig aan enige mate van fraude. Een indicatie voor de redelijke betrouwbaarheid van de lijsten zou kunnen zijn het gering aantal bezwaarschriften dat werd ingediend, maar dit kan even goed duiden op een geringe belangstelling voor de verkiezingen.⁷

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Gemeentearchieven.

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen:

Gemeenteverslag, hoofdstuk verkiezingen.

2. Toetsingsbronnen:

Bevolkingsregister.

Akten van de burgerlijke stand.

Kohieren van de rijksbelastingen (soms kopieën in gemeentearchieven).

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren:

2. Enkele recente historische studies (na 1945) van belang voor een goed begrip van de historische situering van de kiezerslijsten:

L. Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over het kiesstel-

sel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 92 (1979) 391-412.

J.C. Boogman, 'Het eerste ministerie-Thorbecke 1849-1853' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* XII, Haarlem 1977, 353-378.

C.B. Wels, 'Stemmen en kiezen 1795-1922' *Tijdschrift voor geschiedenis* 92 (1979) 313-332.

3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de kiezerslijsten:

De Gemeentewet van 29 Junij 1851 (Staatsblad no 85) regelende de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der gemeentebesturen met aantekeningen door mr. W.C. I.J. Cremers, 4e druk, Groningen 1888.

De Gemeentewet met de daarover, vooral in de Tweede Kamer der Staten-Generaal gewisselde stukken en gehouden beraadslagingen onder toezigt van mr. W. Francken Ngz., Nijmegen 1851.

H.G. Hartman Jz., *Bestuur en administratie der gemeenten in Nederland*, 's-Gravenhage 1868-1880.

4. Historische studies waarin van de kiezerslijsten gebruik is gemaakt:

L. Blok (zie hierboven c.2) behandelt o.a. de veranderingen in de beroepssamenstelling van het electoraat voor en na de invoering van de kieswet van 1850.

Nick Bos, 'De "deftige lui". Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12 (1986) 53-89. In dit artikel wordt o.a. aan de hand van hoogstaangeslagenen op de kiezerslijsten van Maastricht een onderzoek gedaan naar de verwevenheid tussen bestuurlijke en welstandselites.

Jan Lucassen en Gerard Trienekens, 'Om de plaats in de kerk', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 4 (1978) 239-304, vooral p.265-266, waar wordt ingegaan op de vraag of de kiezers de gegoede bovenlaag vormen van de gemeente Neede.

Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*, Amsterdam 1986. In deze dissertatie dienen de kiezerslijsten als uitgangspunt voor een studie naar allerlei aspecten (beroep, religie, mobiliteit, huwelijkspatroon enz.) van de maatschappelijke bovenlaag.

Strikt genomen maken de volgende auteurs geen gebruik van de kiezerslijsten, maar kennis van deze artikelen is wel erg nuttig:

L. Blok en J.M.M. de Meere, 'Welstand, ongelijkheid in welstand en het censuskiesrecht in Nederland omstreeks het midden van de 19e eeuw', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 41 (1978) 175-293.

Joh. de Vries, 'Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland 1850-1917', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 34 (1971) 178-231.

In beide artikelen wordt uitvoerig ingegaan op de belastingstructuur. De Vries gaat ook in op de veranderingen in de kieswet in de genoemde periode.

4. Mogelijke gebruikswijzen van de kiezerslijsten in het historisch onderzoek

a. Themata

1. Onderzoek naar de ontwikkeling van het kiesrecht en de werking van het kiesstelsel.
2. Onderzoek naar elites.
3. Onderzoek naar welstandsongelijkheid.
4. Familie-historisch onderzoek.

b. Het verrijken van kiezerslijsten met informatie uit andere bronnen

Aangezien de lijsten van kiezers namen bevatten kan men deze gegevens combineren met informatie uit andere bronnen zoals het bevolkingsregister, akten van de burgerlijke stand, ledenlijsten van culturele verenigingen, lijsten van raadsleden, adresboeken, herenboek-

jes, notariële akten (m.n. boedelinventarissen), registers van huwelijksgelden en belastingkohieren. Op deze wijze kan een gedetailleerd beeld gegeven worden van de (fiscale) elite en kunnen veranderingen daarin worden geanalyseerd.

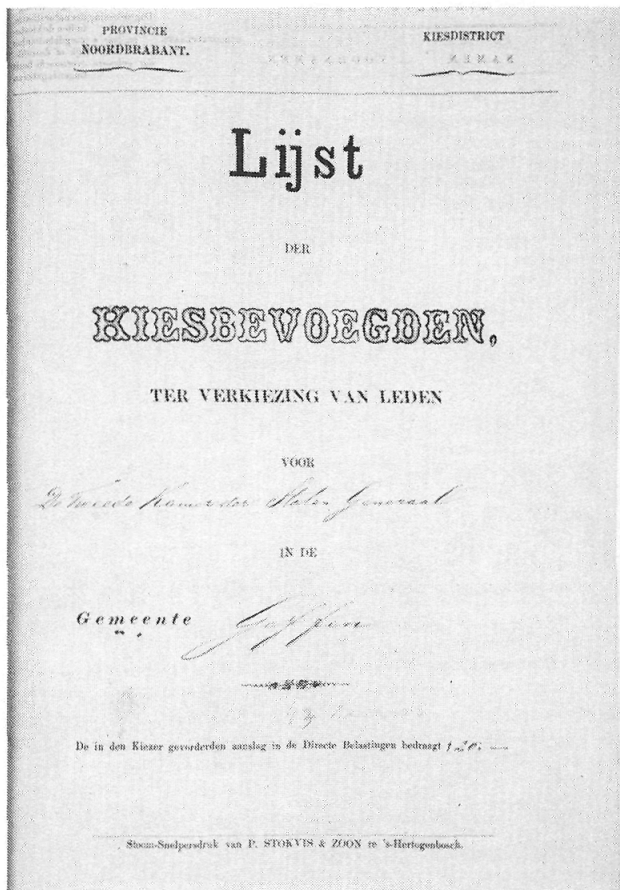
Noten

- * Gaarne zeg ik dank aan de volgende personen die een inbreng hebben gehad bij de totstandkoming van dit broncommentaar: drs. J.P.M. Buiks (Streekarchivariaat Maasland), die het Geffense bronnenmateriaal leverde en de tekst van commentaar voorzag; W. van Mulken (Archiefinspectie Limburg), die eveneens de tekst heeft becommentarieerd en – namens de redactie – prof.dr. P.M.M. Klep (KUN).
- 1 Zie voor het functioneren van het kiesstelsel vóór 1848: L. Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over het kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 92 (1979) 391-412.
 - 2 Deze tabel is ook gepubliceerd in Joh. de Vries, 'Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland 1850-1917', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 34 (1971) 178-231, aldaar 227-228.
 - 3 C.B. Wels, 'Stemmen en kiezen 1795-1922', *Tijdschrift voor geschiedenis* 92 (1979) 313-332, aldaar 327.
 - 4 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*, Amsterdam 1965, 347 e.v.
 - 5 Artikel 80 van de grondwet van 1887 (*Stbl.* 1887, nr. 212).
 - 6 Op de relatie belastingstructuur–electoraat wordt uitvoerig ingegaan in: Boudien de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895*, Amsterdam 1986, 151-164.
 - 7 Van Tijn, a.w., 143-145.

Afbeeldingen

- 1 Kiezerslijst van Amsterdam, 1884 12
- 2 Titelpagina van de kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1883 13
- 3 Kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1883 13
- 4 Kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Provinciale Staten, 1883 14
- 5 Kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Gemeenteraad, 1884 14

Abbeelding 2: Titelpagina van de kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1883 (foto: Streekarchivariaat Maasland).

KIESBEVOEGDEN			AANSLAGEN MET DE RIJKS-OPENTEN.				Kantoor der rijksbelastingen waar de aanslagen zijn gearchiveerd.	AAN
NAMEN	VOORNAMEN	GEBORTEPLAATS en jaar der geboorte overwinkelen bij de geboorte	Dagloonbetaling der aanslagen in het jaar	in de grondbelasting	in het personeel	in het paardetege		
Van der	Conraet	Geffen 17/10/1846		50 60	0 51		50 09	Geffen
Van der	Milthuis	Stekelen 18/10/1848		12 25	12 37		24 62	Stekelen
Van der	Conraet	Geffen 15/10/1849		22 17			22 17	Geffen
Van der	Conraet	Geffen 18/10/1850		11 80	12 05	2 05	25 90	Geffen
Van der	Johannes	Geffen 18/10/1853		31 02	7 71		38 73	Geffen
Van der	Salomon	Geffen 18/10/1854			19 37	7 60	27 05	Geffen
Van der	Jans	Geffen 18/10/1855		2 96	15 14	22 37	40 57	Geffen
Van der	Kobus	Geffen 18/10/1857		0 39	13 47	10 26	24 12	Geffen
Van der	Pieter	Geffen 18/10/1858		5 07	2 61	17 92	25 60	Geffen
Van der	Adriaans	Geffen 18/10/1861		13 16	14 45	5 76	33 37	Geffen
Van der	Gerardus	Geffen 18/10/1865		4 85	17 50	0 45	22 80	Geffen
Van der	Gerardus	Geffen 18/10/1865		37 30			37 30	Geffen
Van der	Jacobus	Geffen 18/10/1867		16 62	20 50		37 12	Geffen
Van der	Johannes	Geffen 18/10/1868		36 11	25 60	23 27	85 08	Geffen
Van der	Johannes	Geffen 18/10/1868		47 03	15 27		62 30	Geffen
Van der	Martinus	Geffen 18/10/1868		11 95	19 15		31 10	Geffen
Van der	Pieter	Geffen 18/10/1868		11 11	12 36		23 47	Geffen

Abbeelding 3: Kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1883 (foto: Streekarchivariaat Maasland).

Afbeelding 4: Kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Provinciale Staten, 1883 (foto: Streekarchivariaat Maasland).

KIESEBEVOEGDEN		GEBORTEPLAATS	Dagtekening der natuurgeregtening in het voorgeschiedenis nigt of de eerste overrechten van ingang is geboren	AANSLAGEN MET DE RIJKS-OPENTEN.			TOTAAL	Kantoor der registratie van de aanslagen 1883 geshied.	A.A.N.
NAMEN.	VOORNAMEN.			in de	in het	in het			
				proefbelasting	personeel	patroent			
Subsistent van de	Americus	Geffen	27/10/1866	30 60	0 21	..	30 81	Geffen	
Stuk van de	Willelmus	Wolven	11/11/1856	12 23	12 59	..	24 82	Wolven	
Stuk van de	Franciscus Maria	Wolven	17/11/1859	22 11	22 11	Wolven	
Stuk van de	Jacobus	Geffen	11/11/1857	5 90	6 31	..	12 21	Geffen	
Stuk van de	Willelmus	Wolven	22/11/1856	12 58	21 66	1 20	34 44	Wolven	
Stuk van de	Willelmus	Wolven	13/11/1857	..	18 75	6 11	24 86	Wolven	
Stuk van de	Johannes	Geffen	11/11/1855	31 02	2 91	..	33 93	Geffen	
Stuk van de	Corneilus	..	2/11/1856	7 70	5 01	..	12 71	..	
Stuk van de	Willelmus	..	14/11/1856	12 90	1 20	..	14 10	..	
Stuk van de	Theodorus	..	12/11/1856	6 25	19 25	..	25 50	..	
Stuk van de	Johannes	..	11/11/1856	2 35	5 33	..	7 68	..	
Stuk van de	Willelmus	..	4/11/1855	12 90	2 31	..	15 21	..	
Stuk van de	Johannes	..	15/11/1855	2 94	15 14	23 27	41 35	..	
Stuk van de	Willelmus	..	11/11/1857	2 39	17 47	21 14	41 00	..	
Stuk van de	Willelmus	Geffen	5/11/1856	5 09	1 41	17 90	24 40	Geffen	

KIESEBEVOEGDEN.		GEBORTEPLAATS	Dagtekening der natuurgeregtening in het voorgeschiedenis nigt of de eerste overrechten van ingang is geboren	AANSLAGEN MET DE RIJKS-OPENTEN.			TOTAAL	Kantoor der registratie van de aanslagen 1884 geshied.	A.A.N.
NAMEN.	VOORNAMEN.			in de	in het	in het			
				proefbelasting	personeel	patroent			
Subsistent van de	Americus	Geffen	27/10/1866	30 60	0 21	..	30 81	Geffen	
Stuk van de	Willelmus	Wolven	11/11/1856	12 23	12 59	..	24 82	Wolven	
Stuk van de	Franciscus Maria	Wolven	17/11/1859	22 11	22 11	Wolven	
Stuk van de	Willelmus	Wolven	22/11/1856	12 58	21 66	1 20	34 44	Wolven	
Stuk van de	Johannes	Geffen	11/11/1857	31 02	2 91	..	33 93	Geffen	
Stuk van de	Willelmus	Wolven	5/11/1856	..	18 75	6 11	24 86	Wolven	
Stuk van de	Johannes	Geffen	11/11/1855	2 94	15 14	23 27	41 35	Geffen	
Stuk van de	Willelmus	..	11/11/1857	2 39	17 47	21 14	41 00	..	
Stuk van de	Willelmus	Geffen	5/11/1856	5 09	1 41	17 90	24 40	Geffen	
Stuk van de	Willelmus	..	4/11/1855	12 90	2 31	..	15 21	..	
Stuk van de	Gerardus	..	1/11/1855	4 92	17 50	0 45	22 87	..	
Stuk van de	Gerardus	..	12/11/1856	5 95	5 95	..	
Stuk van de	Jacobus	..	22/11/1856	16 62	20 70	..	37 32	..	
Stuk van de	Johannes	..	11/11/1855	16 10	25 60	23 27	64 97	..	
Stuk van de	Johannes	..	11/11/1855	17 05	13 29	..	30 34	..	
Stuk van de	Willelmus	..	22/11/1856	11 75	19 15	..	30 90	..	

Afbeelding 5: Kiezerslijst van Geffen (N.Br.) ter verkiezing van leden voor de Gemeenteraad, 1884 (foto: Streekarchivariaat Maasland).

B R O N C O M M E N T A R E N

VII

De Staat van Fabrieken en Trafieken van 1 augustus 1816

door

M. Duijghuisen en P.M.M. Klep

Inhoud

1. Inleiding	17
a. Een historische situering	17
b. Een visuele kennismaking	18
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat	18
a. De formele grondslag	18
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	18
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat	19
3. Verwijzende notities	20
a. Vindplaatsen	20
b. Aanvullende bronnen	21
1. Gerelateerde bronnen	21
2. Toetsingsbronnen	21
c. Literatuur	21
1. Andere gidsen en commentaren	21
2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat	22
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat	22
4. Historische studies waarin van de Staat gebruik is gemaakt	22
4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staat in het historisch onderzoek	22
a. Themata	22
b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen	22
Noten	23
Afbeelding	24
Bijlage 1: Aanschrijving van de Minister van Binnenlandse Zaken, Baron W.F. Röell, aan de colleges van Gedeputeerde Staten van 31 aug. 1816 n. 61A	25
Bijlage 2: Lijst van fabrieken, trafieken en manufacturen behorende bij de circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken van 31 Aug. 1816 n. 61B	26
Bijlage 3: Extracten uit provinciale aanschrijvingen, 1816	30

1. Inleiding

a. Een historische situering

Het systematisch verzamelen van gegevens over de nijverheid door de overheid vindt in Nederland op nationaal niveau voor het eerst plaats gedurende de Franse tijd. De centralisering van het overheidsapparaat en het daarbij onder meer instellen van een Agentschap van 'Nationale Oeconomie' maakten het verzamelen van gegevens mogelijk.¹ Uit deze periode zijn drie nijverheidsenquêtes bekend. De eerste is opgesteld in 1800 in het kader van een reis van de Agent van Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek Joh. Goldberg.² In het tweede geval gaat het om een aanschrijving uit 1808 waarvan de resultaten echter nooit zijn gepubliceerd.³ Het laatste onderzoek werd verricht door d'Alphonse, intendant van Binnenlandse Zaken (1812).⁴

De op deze wijze verkregen gegevens verloren echter hun waarde na 1813 onder invloed van nationale en internationale factoren. Nationaal speelde vooral het feit dat door de vereniging met België een nieuwe en afgewogen tariefwetgeving noodzakelijk was geworden. De ongelijke ontwikkeling van België en Nederland dwong tot het opstellen van een systeem van indirecte belastingen waarbij noch aan de belangen van de handel noch aan die der nijverheid tekort werd gedaan. De indruk dat deze kwestie heeft meegespeeld bij het opstellen van een nijverheidsenquête wordt versterkt door het feit dat al langer rapporten werden opgesteld met als onderwerp de toestand van de Nederlandse nijverheid en de rol van de overheid daarin. Zo schreef bijvoorbeeld Joh. Goldberg eind 1815 nog een memorie met betrekking tot de Nederlandse textielindustrie aan de hand van de volgende vragen:

- In welken staat bevinden zich tegenwoordig de Nederlandsche fabrieken van manufactuurwaren in betrekking tot de inlandsche voortbrengselen en den algemeenen handel?
- In welke verhouding staan dezelve tot de soortgelijke fabrieken in andere mededingende landen?
- Welke middelen tot derzelver instandhouding en opbeuring worden door de inlandsche omstandigheden aangeboden en welke kunnen door het gouvernement in werking gebracht worden?
- Welke beginselen dienen aangenomen te worden bij de regeling der in- en doorgaande rechten op de manufactuurwaren?⁵

Toch kan deze tariefwetgeving niet aangemerkt worden als de directe aanleiding voor de aanschrijving van de Minister van Binnenlandse Zaken, baron W.F. Röell, d.d. 31 Augustus 1816, Nr. 61 A, aan de colleges van Gedeputeerde Staten 'tot het inwinnen van renseigenementen omtrent den staat der fabrieken in dit Rijk' (zie bijlage 1). Deze wet werd namelijk op 3 september 1816 aan de Staten Generaal aangeboden en op 3 oktober afgekondigd in *Staatsblad* 53. Welke dan wel de directe aanleiding is geweest en op wiens instigatie is niet bekend.

Wel valt aan te geven welke factoren hebben meegespeeld. Boven is al gewezen op de vereniging met België. Daarnaast was de economische situatie in 1816 nu niet bepaald gunstig te noemen. Alhoewel er sedert 1813 enige herleving was in de op de handel georiënteerde nijverheid, had Nederland te kampen met een enorme Engelse concurrentie. De Franse markt zat dicht ten gevolge van een nieuwe tariefmuur waardoor de Zuidnederlandse industrie ernstig werd getroffen. Dat de regering onder deze omstandigheden een overzicht van de nijverheid wenste te bezitten alsmede van de door het bedrijfsleven voorgestelde middelen tot verbetering is dan ook begrijpelijk, temeer daar deze situatie gepaard ging met een stijging der werkloosheid. In dezelfde tijd werden dan ook verscheidene commissies ingesteld die als taak hadden 'het doen van onderzoek naar den Tegenwoordigen Staat der armen binnen het Rijk en het voordragen der noodige middelen ter verbetering.'⁶ In hoeverre het bestaan van dergelijke commissies mede een invloed heeft gehad op het instellen van de nijverheidsenquête, valt niet aan te geven. Wel is het zo dat een en ander strookte met het door Willem I gevoerde beleid van ontplooiing der industrie en tegengaan van de armoede via het scheppen van werkgelegenheid.⁷

Na 1816 zijn tot het midden van de negentiende eeuw nog tellingen op landelijk niveau verricht in 1819, 1843 en 1848.⁸

b. Een visuele kennismaking

De afbeelding op p. 24 toont een bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1816. Het antwoordformulier telt 10 kolommen welke grofweg in drie blokken te verdelen zijn:

- vragen met betrekking tot de arbeid, kolom 4-5.
'Getal der werklieden voor dezelve Etablissementen'.
'Middelprijs der Arbeidslonen der werklieden'.
- vragen met betrekking tot de algehele toestand, kolom 6, 7, 9, 10.
'Voormalige staat der Fabrieken en Trafijken'.
'Tegenwoordige Staat der Fabrieken en Trafijken'.
'Verhinderingen aan den onbelemmerden gang der Fabrieken en Trafijken'.
'Middelen van redres of Aanmoediging'.
- vraag met betrekking tot het produkt, kolom 8.
'Werwaarts de vervaardigde goederen afgezonden worden'.
Het formulier beslaat in totaliteit twee pagina's.

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat

a. De formele grondslag

De aanschrijving geschiedde op last van de Minister van Binnenlandse Zaken baron W.F. Röell, in een brief d.d. 31 augustus 1816 Nr. 61 A aan de colleges van Gedeputeerde Staten van de verschillende provincies (zie bijlage 1). Bijgevoegd was een tabel met enige vragen alsmede een lijst van fabrieken en trafieken (zie bijlage 2) als richtlijn voor het in te stellen onderzoek. De vragen hadden betrekking op soort, aard en aantal fabrieken en hun toestand in heden en verleden (zie voor de specifieke vragen §1b). De bedoeling was dat Gedeputeerde Staten de tabellen zouden doorsturen naar de afzonderlijke gemeente- en stadsbesturen. Aan de hand van de teruggekomen antwoorden dienden Gedeputeerde Staten dan een provinciale overzichtstabel op te stellen. Aanvulling van de lijst van fabrieken en trafieken door de plaatselijke autoriteiten was mogelijk. Bij de beantwoording diende uit te gaan te worden van de situatie op 1 augustus 1816.

De provinciale overzichtstabellen dienden voor 1 november 1816 opgestuurd te worden naar het Ministerie van Binnenlandse Zaken, vergezeld van een commentaar met betrekking tot de toestand van het fabriekwezen en de te nemen maatregelen dienaangaande.

In een brief van de Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken C.J. Wenckebach, d.d. 24 oktober 1816 Nr. 19 wordt, namens Minister baron W.F. Röell, nog eens afzonderlijk om een dergelijk commentaar gevraagd. Alhoewel duidelijk met de Staat van Fabrieken en Trafieken verbonden, dient deze aanschrijving toch als een apart onderzoek beschouwd te worden: Schets der Welvaart van 1816 (zie §3b).

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

Over de wijze waarop de gegevens zijn verzameld op lokaal niveau, bestaat de nodige onduidelijkheid. De aanschrijvingen van de colleges van Gedeputeerde Staten geven dientrent ook geen duidelijkheid. Van Arnhem bijvoorbeeld is bekend dat de fabrikanten rechtstreeks zijn aangeschreven door het stadsbestuur om gegevens te verstrekken.⁹ In Gent is naar alle waarschijnlijkheid een beroep gedaan op de tussenkost van politiecommissarissen.¹⁰

In het algemeen dienden de gemeente- en stadsbesturen de tabellen rechtstreeks naar de colleges van Gedeputeerde Staten op te sturen. In Noord-Brabant echter werden de districtscommissarissen als tussenstation aangewezen. Deze hadden op zich geen bemoeienis met de bewerking van de lokale tabellen (zie bijlage 3). In hoeverre deze praktijk in meer provincies heeft bestaan, is ons niet bekend.

Dat het insturen der overzichtstabellen niet binnen de termijn gebeurde die baron W.F. Röell daar voor gesteld had, is wel duidelijk. In 1820 schrijft mr. A.R. Falck, de toenmalige Minister van Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën, in een brief aan de koning: 'dat niet een algemeene staat van de fabryken in het geheele Rijk, maar slechts de opgaven, deswege door eenige provincien ingezonden, voorhanden waren; zoo-

dat ik onverwijld de Gouverneurs der overige nog ontbrekende provincien aanschreef, om de rensignementen aangaande het fabrykwezen, gelijk die door het voornoemde Departement (Binnenlandse Zaken) in der tijd gevraagd waren, met den meesten spoed en zoo naauwkeurig mogelijk te doen bijeenzamelen en aan mij mede te deelen.¹¹ De moeilijkheid hierbij is echter dat niet duidelijk valt aan te geven waar de vertraging heeft gezeeten, op lokaal niveau, op provinciaal niveau of eventueel bij de districtscommissarissen.

c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat

Men kan er niet van uitgaan dat de uitkomst van de enquête van 1816 een reëel en betrouwbaar beeld geeft van alle op dat moment aanwezige nijverheid. Voor een deel ligt dat in de opzet van het onderzoek zelf besloten. Uitdrukkelijk werd gevraagd naar gegevens met betrekking tot fabrieken en trafieken. Hierdoor viel de ambachtelijke nijverheid buiten beschouwing. Dit wordt wel heel duidelijk indien men de lijst van fabrieken en werk-winkels van de enquête van 1819 naast die van 1816 legt. Dan blijkt de lijst van 1816 slechts 40% van de categorieën uit 1819 te omvatten. Er is op gewezen dat dit samenhangt met de problematiek rondom de op te zetten Tariefwet. Alleen die bedrijven zouden opgenomen zijn die met import of export te maken zouden hebben. Ook een vergelijking van de lijst van fabrieken en trafieken met de categorieën, opgesomd bij de Patentwet¹² toont aan dat de ambachtelijke nijverheid geheel buiten beschouwing is gelaten. Het strikt uitgaan van fabrieken en trafieken hield ook in dat de gehele huisnijverheid buiten beschouwing bleef.

Voor een ander deel ligt de oorzaak bij de geënuquëeerden. Niet zelden verstrekten fabrikanten weinig medewerking uit angst voor daaruit voortvloeiende belastingmaatregelen. De ervaring met de tellingen uit de Franse tijd, er op gericht 'het hoogst mogelijk financieel en economisch voordeel te halen'¹³ zal daarbij ongetwijfeld meegespeeld hebben. In de aanschrijving van het college van Gedeputeerde Staten van Limburg komt dit duidelijk naar voren (zie bijlage 4). Een ander probleem was soms de ongeletterdheid der geënuquëeerden.¹⁴

Dat de onderzoeksgegevens onvoldoende en verre van betrouwbaar waren, werd ook al vrij spoedig onderkend. Wanneer Minister mr. A. R. Falck na de reeds vermelde aanmaning probeert de gegevens samen te voegen, stuit hij op 'de onmogelijkheid om uit zoo vele onvolledige en naar verschillende opinien bewerkte staten den waren staat van ons fabrykwezen te kunnen opmaken'.¹⁵ Hij besluit dan ook tot het uitschrijven van een nieuwe enquête; de Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 1819.

Met betrekking tot de wel aanwezige gegevens vallen ook verschillende manco's aan te geven. Zo zijn de opgevoerde loongegevens soms onduidelijk. Niet altijd is vermeld of het een bedrag per dag, per week of per jaar betreft. In andere gevallen is niet aangegeven of het om de totale loonsom van alle arbeiders (of categorie van arbeiders) gaat of om een bedrag per arbeider.¹⁶ Verder is niet duidelijk door welke factoren de hoogte van de loongegevens werd bepaald. Te noemen zijn: 'de wijze waarop lonen op bedrijfs-, gemeentelijk en provinciaal niveau werden geaggregeerd; de loonbetaling in natura; het verstrekken van emolumenten; de betaling van stuklonen; de lengte van de arbeidsdag; de duur van het seizoen van de uitgeoefende economische activiteit; de samenstelling van de industriële arbeidspopulatie'.¹⁷ Voor meer informatie over dit gegeven verwijzen wij naar de discussie tussen Th. L. M. Kint/R. van der Voort, J. J. M. de Meere en J. Mokyr.¹⁸ Alleen al het feit dat de loongegevens zo bediscussieerd worden, geeft wel aan dat deze met de nodige voorzichtigheid gehanteerd dienen te worden.

Een ander punt vormen de antwoorden op de vragen naar de toestand in heden en verleden en de middelen tot verbetering. H. Coppejans-Desmedt merkt ten aanzien van soortgelijke vragen in 1819 op dat deze 'tenslotte louter op de aanwijzingen van de nijveraars berustend, eigenlijk als bijna volstrekt onbetrouwbaar moet(en) beschouwd worden. Ook het behouden van de navraag omtrent de middelen van aanmoediging wijst in diezelfde richting: een soort overschatting van het inzicht der nijveraars in hun vak. Die inlichtingen hebben nochtans hun waarde, minder voor de studie van de economie zelf dan voor de opinie van de industriëlen over de economie van hun tijd'.¹⁹

Indien men met de uitkomsten van de enquête wil gaan werken, is het raadzaam om met de gegevens op lokaal niveau aan de slag te gaan. Vrij vaak blijkt dat bij elke bewerking van de oorspronkelijke cijfers gegevens soms niet, soms verkeerd zijn overgenomen. Een voorbeeld:

In de gemeentelijke opgave van Breda is sprake van 3 azijnmakerijen en 7 bierbrouwerijen met samen 16 werklieden. De azijnmakerijen draaien en draaiden als vanouds, maar de bierbrouwerijen waren vroeger veel bloeiender en zijn in 1816 in verval. Redenen zijn het feit dat geen verzendingen meer plaatsvinden, het grotere gebruik van sterke drank en de belasting op de fabriekskolen.

In de provinciale verzameltabel valt het volgende te lezen: Breda kent 3 azijnmakerijen met 5 werklieden. Hun toestand is als vanouds redelijk al is er enige belemmering door het feit dat geen verzendingen meer plaatsvinden en door de belasting op de steenkolen. Daarbij wordt verder verwezen naar bierazijnbrouwerijen. Daar staat echter niets over Breda. Wel bij bierbrouwerijen. Daarvan zijn er 7 met in totaal 11 werklieden. Hun toestand is redelijk, als vanouds. Over enige belemmering wordt niets vermeld.

Het enige dat in beide tabellen hetzelfde is, is de middelprijs der arbeidslonen (f 4,- 's weeks) en de bestemming der goederen (ter stedelijke consumptie). Deze samentrekking van azijnmakerijen met bierbrouwerijen wordt overigens ook in de wet op het patent gehanteerd. Op zich niet zo verwonderlijk aangezien beide activiteiten in zeer veel gevallen binnen hetzelfde bedrijf werden uitgeoefend.

Een vergelijking van de gegevens met die van 1819, 1843 en 1848 is problematisch. De enquête van 1816 wijkt door haar beperktheid van opzet en de vrijheid en daarmee onduidelijkheid voor de lokale en provinciale bestuurders nogal af. Een bijkomende factor is dat de enquête van 1816 uitging van de situatie op 1 augustus, waar de andere de toestand op 1 januari als uitgangspunt nemen. Hierdoor zou het seizoengegeven een onbekende rol kunnen gaan spelen bij een vergelijking. In het algemeen wordt de vergelijking dan ook niet gemaakt. De enquêtes van 1819, 1843 en 1848 en de kinderarbeid-enquête van 1841 sluiten daarentegen beter op elkaar aan.

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Een overzicht van de tot nu toe bekende Staten van fabrieken en trafieken uit 1816 en hun vindplaatsen.

	<i>provinciaal</i>	<i>lokaal</i>
Friesland	---	Harlingen, G.A. Leeuwarden, G.A.
Groningen		Groningen, G.A.
Drente	R.A. Drente	
Overijssel	---	Almelo, G.A. Deventer, A.R.A. Enschede, A.R.A. Oldenzaal, G.A. Zwolle, A.R.A.
Gelderland	R.A. Gelderland	Arnhem, R.A.Ge. Nijmegen, G.A.
Utrecht	R.A. Utrecht	---
Noord-Holland	R.A. Noord-Holland	Amsterdam, G.A.
Zuid-Holland	A.R.A.	Brielle, G.A. Delft, G.A. Dordrecht, G.A. 's-Gravenhage, G.A. Leiden, G.A. Oudewater, G.A. Schiedam, G.A. Vlaardingen, G.A.
Zeeland	R.A. Zeeland	Goes, G.A. Vlissingen, G.A. Zierikzee, G.A.
Noord-Brabant	R.A. Noord-Brabant	Breda, G.A. Eindhoven, G.A.

Verder zijn ze in gedrukte vorm opgenomen in de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* van I.J. Brugmans (RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956) en het supplement daarop van D. Damsma, J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf (RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979).

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

'Renseignementen nopens de onderscheidene bronnen van welvaart en nijverheid'. Deze bron, ook wel 'Schets der Welvaart' genaamd is eigenlijk de enige gerelateerde bron. Deze schets werd opgevraagd bij aanschrijving van 24 oktober 1816, Nr. 19 (zie §2a) door het Ministerie van Binnenlandse Zaken. De antwoorden van alle provincies zijn bewaard gebleven, uitgezonderd Gelderland en Zeeland. Voor de precieze vindplaatsen verwijzen wij naar:

I.J. Brugmans, 'Een rapport over den economischen toestand van Holland uit 1817', in: *Economisch-historisch jaarboek* 27 (1958) 101-153.

Idem, 'Rapporten over den economischen toestand van Nederland in 1816', in: *Economisch-historisch jaarboek* 31 (1967) 150-194.

2. Toetsingsbronnen

Toetsing van de uitkomsten van de enquête van 1816 kan geschieden aan de hand van het materiaal dat de enquête zelf verschaft, namelijk door vergelijking van de gegevens op de verschillende aggregatieniveaus. Voor een voorbeeld, zie aanhangsel 1 en 2 van het supplement op de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw* van D. Damsma, J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf. Deze betreffen 'Opgaven van fabrikanten te Arnhem naar aanleiding van de nijverheidsenquête van 1816' en een 'Vergelijking van originele gemeenteopgaven met provinciale totaalstaten'.

Toetsing van de looncijfers is mogelijk aan de hand van de onderzoeksresultaten van een door Willem I in het leven geroepen commissie die zich bezighield met het ontwerpen van een nieuwe grondslag voor de grond- en personele belasting (Wet van 28 december 1816, *Stbl.* 69, K.B. van 12 april 1817). Deze commissie heeft tot tweemaal toe informatie ingezameld per gemeente omtrent arbeidslonen. In 1817 werden de gemeentebesturen verzocht 'renseignementen te geven omtrent het opregt bedrag der daglonen, zoo als die wezenlijk betaald worden in elke gemeente en verdeeld in twee klassen: 1e Daglonen van de werklieden in fabrieken, trafieken of op ambachten van allerley aard, of van kruijers of pakdragers etc.

2e. Die van gewoone arbeidslieden voor het verrichten van het werk in het veld, en die dus in den waren zin van *dag arbeidsloon* kunnen worden verstaan.'²⁰ Echter ook een in dit geval voor meerdere uitleg vatbare instructie leidde ertoe dat in veel gevallen de daglonen van alle beroepen in de betreffende gemeente werden opgegeven. Voor de commissie was het ondoenlijk hieruit een provinciaal gemiddelde te reconstrueren en zij besloot in 1819 tot het houden van een nieuwe enquête, met dit keer strengere criteria: 1. '... de geheele prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een metzelaar of een timmerman, daaronder berekend hetgeen zij in voedsel of drank ontvangen omdat dit een wezenlijk gedeelte van het dagloon uitmaakt.'

2. '... de prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een werkman tot land- en veldarbeid van allerlei aard gebruikt wordende.'²¹

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren

I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 2 delen, RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956.

- H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (1960) 1-60.
- D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979.
- P.J. Dobbelaar, 'De toestand der nijverheid te Schiedam in 1816', in: *De Economist* (1920) 430 e.v.
- S. Korteweg, 'Rotterdam's welvaartsbronnen in 1816', *Rotterdams jaarboekje* (1926) 19 e.v. 'De toestand der nijverheid in 1816', in: *Mededelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam* 10 (1904).
2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat:
- I.J. Brugmans, *Statistieken van de de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, Inleiding, ix-xxiv.
- D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, Inleiding, ix-xxv.
- W.L. Groeneveld Meyer, *De tariefwetgeving van het Koninkrijk der Nederlanden, 1816-1819*, Rotterdam 1924.
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat:
- De Provinciale Bladen van de verschillende provincies.
4. Enkele historische studies waarin de Staat is gebruikt:
- I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, Utrecht/Antwerpen 1967.
- Idem, *Paardenkracht en Mensenmacht, sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940*, 's-Gravenhage 1961.
- Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981, 6-27.
- Th. Kint, R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1800-1850', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 43 (1980) 105 e.v.
- J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*, New Haven/Londen 1976.
- Z.W. Sneller, 'De toestand der nijverheid te Amsterdam en Rotterdam volgens de enquête van 1816', in: Z.W. Sneller, *Bijdragen tot de economische geschiedenis*, Utrecht/Antwerpen 1968, 161-202 en in: *Bijdragen Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6e Reeks, deel 3, 129 e.v.

4. Mogelijke gebruikwijzen van de Staat in het historisch onderzoek

a. Themata

1. Onderzoek naar de industriële ontwikkeling op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
2. Onderzoek naar de inkomensontwikkeling, levensstandaard op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
3. Onderzoek naar de economische ontwikkeling op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
4. Onderzoek naar het economisch beleid en de economische denkbeelden op lokaal, regionaal en nationaal niveau.

b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen

Als aanvulling op de bron kunnen dienen de provinciale 'Verslagen nopens den tegenwoordigen toestand der onderscheidene bronnen van welvaart' uit 1816, reeds eerder vermeld

onder de naam 'Schets der Welvaart'.

Met betrekking tot de onder 4.b vermelde onderzoeksthema's is het mogelijk en noodzakelijk de overige nijverheidsenquêtes uit de eerste helft der negentiende eeuw daarbij te betrekken: 1800, 1808, 1812, 1819, 1841, 1843 en 1848.

Een andere bron die informatie verschaft over de economische activiteit, is het patentregister. Het is mogelijk de enquête hieraan te koppelen, zij het dan dat men wel zelf een toegang zal moeten creëren.

Een laatste mogelijkheid vormen bedrijfsgegevens. Een mooi voorbeeld daarvan is het werk van L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar, 1500-1850*, z.pl. z.j.

Noten

- 1 I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, ix.
- 2 Met betrekking tot deze enquête, zie: 'Journaal der reize van den agent van nationale oeconomie der Bataafsche Republiek (A° 1800)', in: *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* (Sloet's), 18 (1859); L. van Nierop, in: *De Gids* 77 (1913) III, 71-106 en 293-323.
- 3 A.R.A., BiZa 1808, Nr. 889, blz. 490; coll. Goldberg, port. 192.
- 4 Met betrekking tot deze enquête, zie: 'Eenige hoofdstukken uit het "Aperçu sur la Hollande" door M. d'Alphonse', *Bijdragen tot de Statistiek van Nederland*, Nieuwe Volgrees, Nr. 1, 's-Gravenhage 1900.
- 5 Memorie van J. Goldberg over de Nederlandsche textielindustrie, 'Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland V', medegedeeld door mr. N.W. Posthumus, in: *Economisch-historisch jaarboek* 1 (1915) 90.
- 6 'Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860', medegedeeld door ir. R.A. Gorter en mr. C.W. de Vries, in: *Economisch-historisch jaarboek* 8 (1922) 10.
- 7 Brugmans, a.w., xiv.
- 8 Deze enquêtes zijn eveneens opgenomen in het reeds aangehaalde werk van Brugmans. Zie over de enquête van 1819 hierna p. 31-50.
- 9 D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, aanhangsel 1: 'Opgaven van fabrikanten te Arnhem naar aanleiding van de nijverheidsenquête van 1816'.
- 10 H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninkl. Commissie voor Geschiedenis* 126, Brussel 1960, 35.
- 11 Kabinetsbrief van 5 Juli 1820 (Kabinet des Konings, 5 Juli 1820, Nr. 9), A.R.A., Archief Staatssecretarie, afgedrukt in: Brugmans, a.w., xx.
- 12 Zie *Staatsblad* 1815 nr. 22 en *Staatsblad* 1819 nr. 36.
- 13 Coppejans-Desmedt, a.w., 4.
- 14 Brugmans, a.w., xvi.
- 15 Zie noot 10.
- 16 Damsma, a.w., xi.
- 17 Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981, 12.
- 18 Zie noot 15; Th. Kint, R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1800-1850', in: *Economisch- en Sociaal-historisch jaarboek* 43 (1980) 105 e.v.; idem, 'Stedelijke industriële arbeidsmarkten in 1819: een modern kwantitatief economisch-historisch onderzoek', in: *Economisch- en Sociaal-historisch jaarboek* 46 (1983) 113-128; J.M.M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819, een aanvulling', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 357 e.v.; idem, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage 1982; J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries*, New Haven/London, 1976; P.R.D. Stokvis, 'Het probleem van Nederlands' economische stagnatie gedurende de 19e eeuw', in: *Belgisch tijdschrift voor de nieuwe geschiedenis* 9 (1978) 517-535.
- 19 Coppejans-Desmedt, a.w., 38.
- 20 Circulaire van 13 Augustus 1817, Litt. R, waarbij wordt gevraagd 'eenen staat der daglonen van de onderscheidene daarbij opgegevene werklieden', in: *Administratief Memoriaal der Provincie Limburg*, 1817, Nr. 70.
- 21 De Meere, 'Daglonen', 357-358.

Afbeelding: Bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1816 (foto: G.A. Breda).

Gemeente.	Benaming der Fabrieken & Stappelen.	getal der Stappelen.	getal der Werklozen.	Arbeidsomstandigheden der Werklozen.	Voormalige Staat der Fabrieken & Stappelen.	Signatuur der Fabrieken & Stappelen.
Breda.	Aggroniburg	3	16	14 St. 1000	Alst. van oudt	Alst.
	Beelweyzen	4				Was voornamelyc veld bloeyden
	De Lieve en Lieve en Lieve	12	14	10 St. 1000	Stuift geen verandering volge	Alst.
	De Oudepoort ma. Kereuse	1			Stuift geen verandering volge	Alst.
	Geelmeulen	5			Stuift.	Alst.
	Nudenfabrieken	4	11	15 St.	Was voornamelyc door het liden van gillen aanmerkelyc veld bloeyden	Alst.
	Instrumentfabriek	1	4	1 St.	Stuift geen verandering volge	Alst.
	Pakenfabriek	1	9	1 St.	Stuift geen verandering volge	Alst.
	Beelweyzen	5	16	14 St.	Stuift geen verandering volge	Alst.

Signatuur der Fabrieken & Stappelen.	Werklozen der Gemeente.	Veranderingen aan den onbekendden gang der Fabrieken & Stappelen.	Middeelen van redding of waarmaking.
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	
Alst.	1000	geen verandering.	

Bijlage 1

Aanschrijving van de Minister van Binnenlandse Zaken, Baron W.F. Röell, aan de colleges van Gedeputeerde Staten (overgenomen uit: 'De toestand der nijverheid te Amsterdam in 1816', *Mededelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam*, 10 (1904), afgedrukt in: I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, xi-xii).

's-Gravenhage, den 31 Augustus, 1816

No. 61 A

De tegenwoordige staat en behoeften der fabrieken en trafieken binnen het Rijk, bij het Gouvernement niet met die volledigheid bekend zijnde, die allezins vereischt zoude worden, om tot derzelver instandhouding, verbetering en de bevordering van derzelver bloei en welvaart naar eisch te kunnen werkzaam zijn, achtte ik het, ten einde tot die volledige kennis zoo veel mogelijk te geraken, allezins dienstig om niet alleen van de soort, aard en het aantal der fabrieken en trafieken die zich binnen het Rijk bevinden, maar ook van derzelver voorleden toestand onderrigt te worden, ten einde door de onderlinge vergelijking van derzelver voorigen staat met derzelver tegenwoordige gesteldheid te kunnen opmaken, welke middelen bij de hand zouden behooren te worden genomen, om het in den aanvang dezes ontwikkelde oogmerk op de meest gepaste en doelmatige wijze te bereiken.

Ik heb tot dat einde een tabel doen formeren, waarbij eenige vraagpunten zijn opgegeven, om aan de Heeren Burgemeesteren der onderscheidene gemeenten ter invulling te worden voorgelegd, met bijvoeging van eene lijst van zoodanige bedrijven, welke voor fabrieken en trafieken gehouden kunnen worden en althans onder die takken van huishoudelijke nijverheid behooren, omtrent welker toestand noodig zal zijn, dat het Gouvernement zoo volledig mogelijk worde ingelicht, terwijl bijaldien een enkele fabriek of trafiek daarop niet mogt zijn vermeld, ik veilig durf te vertrouwen, dat uit besef van de aangelegenheid daarvan, Heeren Burgemeesteren deze ook op de door hen inteleveren partiële tabellen hunner gemeenten behoorlijk zullen brengen.

Ik meene mij te mogen vleijen, dat de plaatselijke autoriteiten, van het gewigt dezer statistieke rensenimenten overtuigd, geene onvolledige berichten zullen mededeelen, maar zich veeleer beijveren om over te leggen volledige resultaten, gegrond op zoodanige bescheiden, waardoor zij van Hare zijde ter bereiking van het door mij voorgestelde oogmerk zullen kunnen bevorderlijk zijn.

Thans blijft nog overig het tijdstip der formatie van de in te zenden tabellen te bepalen. Dat tijdstip door mij op den eersten Augustus 1816 vastgesteld geworden zijnde, zullen de Plaatselijke Besturen bij de invulling van derzelver respectieve tabellen, daarop bijzonder aandachtig dienen te zijn, te dien effecte dat daartoe alvorens behoorlijk opgenomen worde de staat der fabrieken en trafieken, zoodanig als zich die op gedachten eersten Augustus 1816 laatsten werkelijk bevond.

De uit de partiële plaatselijke tabellen door UE. Groot Achtbare voor derzelver provincie ingevulde algemeene tabel, zal ik zoo dra doenlijk en zoo mogelijk immers uiterlijk op den eersten November aanstaande van dezelve verzoeken te ontvangen, waarbij het mij dan niet weinig aangenaam zal zijn van de zijde van UE. Groot Achtbare gelijktijdig zoodanige statistieke rensenimenten en inlichtende aanmerkingen nopens het fabriekwezen van derzelver provincie te erlangen, als meest geschikt zullen kunnen zijn, om mij daarmede in derzelver gehelen omvang op de best mogelijke wijze bekend te maken, met aanwijzing der maatregelen, die naar het oordeel van UE. Groot Achtbare zullen behooren bij de hand genomen te worden, om dezen belangrijken tak der huishoudkundige nijverheid binnen derzelver provincie op de meest doelmatige wijze zooveel mogelijk bevorderlijk te zijn.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,
Röell.

Bijlage 2

Lijst van de fabrieken, trafieken en manufacturen behorende bij de circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken van 31 Augustus 1816, n. 61, B.

Liste nominative de fabriques et manufactures, jointe à la lettre circulaire du Ministre de l'Interieur, du 31 Aout 1816, n. 61, B.

(overgenomen uit *Verzameling van besluiten, aanschrijvingen en bekendmakingen van het Gouvernement der Provincie Limburg*, 1816).

Aardewerkfabrieken	Acieries
Aluin fabrieken	Aiguilles (fabriques d')
Ankersmederijen	Alun (fabriques d')
Azyn makeryen	Amidonneries
Baay fabrieken	Amidon blue (fabriques d')
Batist, Kamerdoek en Neteldoek fabrieken	Ammoniac (fabriques de sel)
Beddetyk fabrieken	Ancres (fonderies d')
Berlyns blaauw makeryen	Armureries
Bierbrouwerijen	Bas (fabriques de)
Blaausel molens	Bazins (manufactures de)
Bleekeryen (garens) (haar) (katoen) (lynwaad en linnens)	Blanchisseries de cire coton crin laine fil de lin toiles et toiles fin
Blik fabrieken	Bleu de Prusse (fabriques d')
Bombazyn fabrieken	Bonneteries en fil de coton de laine, de soie etc. au metier et à l'aiguille
Borax stokeryen	Borax (fabrique de)
Branderyen (koren wyn, zie Jenever stokeryen)	Boutons
Brandspuit makeryen	Brasseries
Buskruid makeryen	Briquetteries
Campher raffinaderyen	Bronze (fabriques d'ouvrages en)
Chocolaad fabrieken of molens	Camelot (manufactures de)
Cicorey fabrieken of branderyen	Camphre (raffineries de)
Deken fabrieken wolle en van andere stoffen	Canons (fonderies de)
Diemet fabrieken	Caracteres d'imprimerie (fonderies de)
Distilleerderyen van onder- scheidene liqueuren	Cardes (fabriques pour faire)
Drukeryen (letter)	Cartes a jouer (fabriques de)
Flanel fabrieken	Cendres de plomb (fabriques de)
Floret of half zyde weveryen	Ceruse (fabriques de)
Fluweel makeryen	Chamoiseries
Foelie slageryen	Chantiers
Gaasweveryen (zyde of garens)	Chanvre (filatures de)
Garen fabrieken of spinneryen (naai)fabrieken twynderyen	Chapeleries
Geelgietyeryen	Chapeaux de paille (fabriques)
Geschutgietyeryen, zie Kanongieterijen	Chaudronneries
Geweer fabrieken	Chaux fours a
Glas blazeryen Venster fabrieken	Chocolats fabriques de
Gouddraadtrekkeryen en slageryen en zilversmeederyen	Chirocee fabriques de
Grynwerkeryen	Cire a cacheter
Haar fabrieken	Cloches fonderies de
Hagelgietyeryen (loodn)	Clouteries
Handschoenmakeryen	Colleforte, fabriques de
Hennip spinneryen	Corderies
	Corroyeries
	Coton filatures de

Hoeden fabrieken
 Horologie makeryen
 zie uurwerkmakeryen
 Houtzaagmolens
 Jenever stokeryen
 Instrument fabrieken
 (astronomische)
 (mathematische)
 (optische)
 (phisische en andere)
 (chimische)
 (chirurgicale)
 (anatomische)
 Instrumenten fabrieken
 van muziek
 van allerlei sneidende
 Kaardemakeryen
 Kaartenfabrieken (speel)
 Kabinetwerk makeryen
 Kalkovens en Branderyen
 Kammemakeryen
 Kanon gietyeryn
 Kant fabrieken
 Katoen drukkerijen en
 garen fabrieken
 spinneryen
 stof fabrieken
 Klok gietyeryn
 Knopen fabrieken
 Koehaarfabrieken
 Koperdraattrekkerijen
 molens en koper
 pletteryen
 smederyen of
 ketelmakeryen
 Koussensfabrieken
 Laken fabrieken
 Lakmoes fabrieken
 Langet fabrieken
 Leder fabrieken
 Leer loyeryen
 touweryen
 Lener gietyeryn
 Linnen, drukkerijen
 damast fabrieken en weveryen
 fabrieken en weveryen
 van geschilderd
 gewast tafel-fabrieken
 Lint fabrieken
 Loodasch fabrieken
 witmolen
 loodwitmakeryen
 Lymziederyen
 Lynbaan, zie touwslageryen
 Meestoven
 Messemakeryen
 Metaalwerk fabrieken
 Mosterd molens
 Mouteryen en moutmolens
 Mutzen makeryen
 (imprimeries de toile de)
 (fabriques de tissus de)
 (fabriques de tissus de fil et)
 Couleurs (moulins à broyer les)
 Coutelleries
 Couvertures de laine et
 autres étoffes, (manufactures de)
 Crin, (fabriques de tissus de)
 Cuir, (fabriques de tissus de)
 Cuivre jaune ou laiton
 (fabriques de)
 Dentelles, (fabriques de)
 Des, (fabriques de) à coudre
 Distilleries de différentes
 liqueurs
 Draps, (manufactures de)
 Drêche, (usines et moulins
 pour faire de la)
 Eaux fortes, (fabriques d')
 Ebinisteries
 Epingles, (fabriques d')
 Fayenceries
 Fer, (usines à) et fer en barres
 fonderies en fer, forges
 Fer blanc, (fabriques de)
 Fer, (trefeleries de fil de)
 Fil a coudre, (fabriques de)
 retors, (fabriques de)
 Flanelles, (fabriques de)
 Fleuret ou de demi-soie
 (fabriques de)
 Futaine, (fabriques de)
 Galons, (fabriques de)
 Ganteries
 Garance, (fabriques pour la
 préparation de la)
 Gazes de soie ou de fil de
 lin, (fabriques de)
 Genievreries
 Goudron, (fabriques de)
 Horlogeries
 Horloges de bois
 Huile de Baleine, (fabriques
 pour la préparation de)
 navette, colsa et lin
 (fabriques de)
 Vitriol, (fabriques de)
 Instruments d'astronomie
 de mathématique,
 d'optique,
 de physique
 et autres, (fabriques d')
 Instruments de
 chimie
 chirurgie
 anatomie, (fabriques de)
 Laine, (fabriques de)
 (filatures de)
 (manufactures d'étoffes de)
 et crin, (fabriques de tissus)

Naalden fabrieken	fil, (fabriques de tissus)
Olie fabrieken	coton, (fabriques de tissus)
molens van kool,	coton et soie, (fabriques de
raap, lynzaad	tissus)
Pannebakkeryen	Laiton, (trefeleries en)
Papier molens en fabrieken	Lin, (fabriques ou filatures
behangsel fabrieken	de fil de)
Parkement fabrieken	(filature de)
Passement fabrieken	Linge de table, (fabriques et
Plateelbakkeryen, zie Aardewerkfabrieken	tissaneries de)
Platlood gieterijen	Linons, mousselines, batistes
Pleister ovens	et toiles de Cambrai,
Poeder molens	(fabriques de)
Potasch fabrieken	Megisseries
Pottenbakkeryen	Mercure précipité rouge
Porseleyn fabrieken	(oxyde d'hydraginittie)
Pypen fabrieken	sublimé et autres
Reukwerkstokeryen	(fabriques de)
Rytuigen wagen makeryen	Miroirs, (lamineries pour les)
Sacharum saturni stokeryen	Moulins à scier le bois
Salammoniac stokeryen	Moutarde, (moulins à)
Salpeter raffinaderyen	Or et d'argent, (fabriques de
Sayet fabrieken	ferage et battage de)
Scheepstimmerwerven	Orfévries
Schors of taanmolens	Panne, (manufactures de)
Sergie fabrieken	Papeteries
Scamoisen fabrieken	Papier à meubler, (fabrique de)
Siroop kokeryen	Parchemineries
Sloten makeryen	Parfums et essences, (fabriques de)
Snuifmolens	Passementeries
Speel kaarten fabrieken	Peignes, (fabriques de)
zie Kaarten fabrieken	Pipes à fumer, (fabriques de)
Spelden makeryen	Platres, (fours à)
Spyker smederyen	Plomb, (fonderies de)
Staal fabrieken	et dragées de plomb, (fabriques de)
Steenbakkeryen	Pompes pour les incendies
Sterkwaterstokeryen	Poteries, communes et
Stokeryen van precipitaat	vernissées
sublimaant en dergelyke	Potasse, (fabriques de)
Stroochoeden fabrieken	Poudres a poudrer, (fabriques
Styszel makeryen	et moulins de)
Suiker raffinaderyen	à tirer, (raffineries)
Taanderyen	Porcelaine, (fabriques de)
Tabak spinneryen en	Revèches, (manufactures de)
Karotte fabriek	Rubanneries
Teer fabrieken	Sacharum saturni, (fabriques de)
Tapyt en Vloerkleeden fabriek	Salpêtre, (raffineries de)
Terpentyen stokeryen	Savonneries
Touw slageryen en Touw fabrieken	Sel, (raffineries de)
Traankokeryen	Selliers, (ateliers de)
Tras of Cement bereidingen	Serges, (manufactures de)
molens	Serrureries
Tryp fabrieken	Scamoises, (manufactures de)
Uurwerkmakeryen	Sirops, (fabriques de)
van hout	Soie a coudre, (fabriques de fil de)
Vermilioensstokeryen	(fabriques d'étoffes de)
Verfhout molens	(fabriques de tissus fil et)
Verweryen, blaauw	(fabriques pour l'organsinage de la)
gaas	

garen
 gryn
 katoen
 koussen
 laken
 linnen en lynwaat
 linten
 sergie
 wollen
 swart
 zyde
 Vingerhoed makeryen
 Vitriool-oly fabrieken
 Vlas fabrieken en spinneryen
 Vloerkleeden fabrieken
 zie tapyt fabrieken
 Vriesgroen fabrieken
 Witwasblekeryen
 Wollestof fabrieken
 haar fabrieken
 garen fabrieken
 katoen fabrieken
 zyde fabrieken
 spinneryen
 wasscheryen en blekeryen
 Yzerdraad trekkeryen
 gietryen en smelteryen
 werk fabrieken
 Zadelmakeryen
 Zeep fabrieken
 Zegellakfabrieken
 Zeemtouweryen
 Zeeldoek fabrieken
 Zink fabrieken
 Zoutketen
 Zwavel raffinaderyen
 Zyde garen fabrieken
 naai fabrieken
 stoffen fabrieken
 twynderyen
 Souffre, (raffineries de)
 Sucre de canne, (raffineries de)
 Tabac, (fabriques pour la préparation du)
 en poudre, (moulins de)
 Taillanderies (fauls)
 ferrailles
 Instrumens aratoires
 Tanneries
 Tanner, moulins à
 Tapisseries et tapis,
 (manufactures de)
 Teintureries de bas
 Blue
 Camelot
 Coton
 Drap
 Gaze
 en Laine
 de Fil de Laine
 de Fil de Lin
 en Noir
 de Rubans
 Serges
 Soie
 Toiles et toiles fines
 Therebentine, (fabriques de)
 Toile de Damas, (fabriques et
 tisseranneries de)
 cirée, (fabriques de)
 (Imprimeries de)
 de lin, (fabriques et tisseranneries de)
 peinte, (fabriques de)
 de lit rayé, (manufactures de)
 Toiles à voiles, (fabriques de)
 Tournesol, (fabriques de)
 Tras ou Terasse, (moulins de)
 fabriques de ciment ou terasse
 Tailleries
 Vaches, (usines pour apprêter et filer le
 poil de)
 Velours, (manufactures de)
 Vert de gris, (fabriques de)
 Vermillon, (fabriques de)
 Verreries de bouteilles
 Verres à vîtres, (fabriques de)
 Vinaigreries
 Voitures, (fabriques de)
 Zinc, (fabriques de)

Bijlage 3

Extracten uit provinciale aanschrijvingen, 1816

Provinciaal Blad van Gelderland, 1816, Nr. 171.

Besluit etc.

Art. 2: Gezegde Heeren Burgemeesters bij dezen uit te noodigen en aan te schrijven, de bovengemelde Tabellen met de volledigste uitvoerigheid en de meest mogelijke naauwkeurigheid, in te vullen, en van deze alzoo in orde gebragte Tabellen *een* Exemplaar, daar het ander in het Archief der Gemeente moet blijven berusten, uiterlijk voor den 22 October aanstaande, aan hun Ed. Gr. Achtb. in te zenden; zullende deze termijn, om geene redenen hoegenaamd, vermogen te worden overschreden, terwijl zoodanige der Heeren Burgemeesteren, op wien, wegens het niet bestaan van eenige Fabrieken of Trafieken in hunne Gemeenten, dit Besluit niet van toepassing zoude zijn, niettemin zullen gehouden wezen, in dat geval, vóór expiratie van voorsz. tijd, deze aanschrijving negatief te beantwoorden.

Provinciaal Blad van Noord Brabant, 1816, Nr. 74.

Besluit etc.

Art. 3: De Burgemeesters der Gemeenten in het District 's-Bosch zullen hunne Tabellen, onmiddellijk aan deze Vergadering en die der Gemeenten in de Districten Eindhoven en Breda, aan de Commissarissen dier Districten, doen toekomen, vóór of uiterlijk op den 1en October aanstaande, welk tijdstip door hun niet mag worden overschreden; zullende Burgemeesters van zoodanige Gemeentes, alwaar zich geene Fabrieken of Trafieken mogten bevinden, desniettemin gehouden zijn, daarvan, binnen opgemelden tijd, negative Tabellen in te zenden.

Art. 4: De Commissarissen in de Districten Eindhoven en Breda worden verzocht, de noodige zorg te dragen, dat door de Burgemeesters in hunne respectieve Districten aan opgemelde last, behoorlijk en binnen den bepaalden tijd worde voldaan, met informatie, dat door hun geene algemeene Tabellen voor hunne Districten behoeven geformeerd te worden; zullende het genoegzaam zijn, dat zij successivelijk de bij hun ontvangen wordende partiële Tabellen, zonder de nog ontbrekende af te wachten, dadelijk aan deze Vergadering doen toekomen.

Art. 5: Commissarissen in de Districten Eindhoven en Breda, worden bij deze uitgenoodigd, om, nopens het Fabrijkwezen van hunne Districten, alsmede de Burgemeesters, ten aanzien der Fabrieken in hunne Gemeenten, bij de inzending van meergemelde Tabellen te voegen, zoodanige statistische rensenimenten en inlichtende aanmerkingen, als meest geschikt zullen zijn, om deze Vergadering met derzelver geheelen omvang, op de best mogelijke wijze, bekend te maken. (...)

Verzameling van besluiten, aanschrijvingen en bekendmakingen van het Gouvernement der Provincie Limburg, 1816, Nr. 168.

Daar het gouvernement deze opgave alleen verlangt, om naar vereisch werkzaam te kunnen zyn, tot instandhouding, verbetering en bevordering van den bloei en welvaart der fabrieken, trafieken en manufacturen, en dus in deze geene vragen voorsteld, (zoo als zulks veel al tydens het Fransch-Bestuur geschiedde), waar door men de geheimen der fabrikanten tracht uittelokken, om langs dien weg daar van onderrigt te worden, zoo hebben zy gedeputeerde Staten reden te verwachten, dat dezelve de opgaven, die van hun, naar aanleiding dezer aanschrijving zullen gevraagd worden, met vertrouwen zullen beantwoorden.

Ten einde den algemeenen staat, welke door hun gedeputeerde Staten moet worden geformeert, ter behoorlyker tyd te kunnen inzenden, is het nodig dat hun de verschillende tabellen uiterlyk voor den 12 october aanstaande geworden.

B R O N C O M M E N T A R E N

VIII

**De Staat van Fabrieken en Werkwinkels
van 31 december 1819**

door

M. Duijghuisen

Inhoud

1. Inleiding	33
a. Een historische situering	33
b. Een visuele kennismaking	34
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat	34
a. De formele grondslag	34
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	35
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat	35
3. Verwijzende notities	37
a. Vindplaatsen	37
b. Aanvullende bronnen	37
1. Gerelateerde bronnen	37
2. Toetsingsbronnen	38
c. Literatuur	38
1. Andere gidsen en commentaren	38
2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat	39
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat	39
4. Historische studies waarin van de Staat gebruik is gemaakt	39
4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staat in het historisch onderzoek	40
a. Themata	40
b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen	40
Noten	40
Afbeelding	42
Bijlage 1: Aanschrijving van het Ministerie voor Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën aan de colleges van Gedeputeerde Staten, 1820	43
Bijlage 2: Model-tabelle ter invulling van de gemeenteopgaven der fabrieken en werkwinkels op den 31sten december 1819	45
Bijlage 3: Alfabetische lijst van fabrieken en werkwinkels, vermeld in kolom 1 der Model-tabelle, 1819	48

1. Inleiding

a. Een historische situering

Als mr. A.R. Falck in 1818 de portefeuille van Nationale Nijverheid krijgt, stelt hij, naar eigen zeggen direkt belang in 'een statistiek overzicht van het fabriekwezen'.¹ Ondanks het feit dat daarnaar twee jaar eerder al een landelijk onderzoek was ingesteld, blijkt op het ministerie dienomtrent alleen maar gebrekkige en onvolledige informatie te bestaan. In eerste instantie maant hij de in gebreke gebleven provinciale bestuurders aan tot het alsnog inzenden van hun onderzoeksresultaten. Als hij dan echter probeert de provinciale gegevens samen te voegen tot een landelijk overzicht, stuit hij op 'de onmogelijkheid om uit zoo vele onvolledige en naar verschillende opiniën bewerkte staten den waren toestand van ons fabriekwezen te kunnen opmaken'.² Hij besluit dan ook tot het instellen van een nieuwe enquête: De Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 31 December 1819.

De motieven van minister A.R. Falck tot het houden van een nieuw onderzoek gaan verder dan alleen het feit dat de onderzoeksresultaten uit 1816 onbruikbaar waren gebleken. Zo was er de kwestie van de tariefwetgeving. Met het samenvoegen van Nederland en België moesten ook de tegenstelde belangen van handel en industrie samengebracht worden: *vrijhandel versus protectionisme*. Dat vereiste een zorgvuldig uitgebalanceerde tariefwetgeving. De eerste Tariefwet werd afgekondigd in 1816 met bijstellingen in 1818 en 1819.

Dat de enquête tot doel zou hebben de effecten van de Tariefwet na te gaan, werd door de minister zelf in eerste instantie echter ontkend. Hij wees er nadrukkelijk op 'dat het hier alleen te doen is om tot het wezenlijke voordeel en de herleving van het fabriekwezen al die middelen aan te wenden, welke zullen moeten voortvloeijen uit de vergelijkende kennis van den echten staat daarvan'.³ In een schrijven van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland valt echter te lezen dat 'het Algemeen Bestuur verlangde te weten welken invloed de Wet en het Tarief van 30 October 1816 blijkens eene driejarige ondervinding op het fabriekwezen had uitgeoefend'.⁴ In zoverre lijkt dan ook de veronderstelling gewettigd dat het de minister er vooral om te doen was de indruk weg te nemen dat het onderzoek op enigerlei wijze met belastingen van doen had. Of, zoals hij het zelf al aangaf: 'zich zorgvuldig te wachten, de inwinning dier opgaven aan iemand op te dragen, die in openlijke en regtstreekse betrekking staat het zij met judiciële policie, het zij met eenig vak der lands- of plaatselijke belastingen; hebbende de ondervinding geleerd, hoe door zulke maatregelen de belanghebbenden in de meening geraakten, als of de van hen verzochte opgaven gevraagd werden om hen daardoor te beperken of lasten op te leggen'.⁵

Een terechte angst, want wat het gevolg kon zijn van een dergelijke verbintenis werd duidelijk in Noord-Holland. Gedeputeerde Staten, de ware reden achterhaald hebbende, schreven de gemeentebesturen 'dat onder den algemeenen naam van fabrieken en werk-winkels alleen moeten begrepen worden die inrigtingen, waarin fabriekgoederen of andere onderwerpen vervaardigd worden, welke een object van handel uitmaken'.⁶ En zij zagen voor zichzelf 'alzo die schier ontelbare neringen en kostwinningen van geringen omvang wegvallen, die, zoo als zij daar op den alphabetische lijst werden aangetroffen, ons aan het wel volbrengen van den opgelegden taak deden wanhopen'.⁷ Het gevolg was een wel zeer gebrekkige invulling van de enquête door de gemeentelijke en provinciale bestuurders.

Het verband tussen het onderzoek en de Tariefwet valt ook in de enquête zelf te constateren. De periodisering namelijk bij de vraag naar de 'voormalige en tegenwoordige toestand' is opgesteld aan de hand van de tijdstippen waarop de Tariefwet werd in- en bijgesteld: vóór 1814 / gedurende 1814, 1815 en 1816 / gedurende 1817, 1818 en de eerste helft van 1819 / op 31 December 1819.

Een verdere reden voor het uitschrijven van een onderzoek was het feit dat het economisch leven gekenmerkt werd door ernstige spanningen. Met de handel ging het steeds slechter door het verlies voor Nederland van zijn positie als stapelplaats. Steeds vaker traden de consumenten in contact met eerste afzenders.⁸ Afgezien van het nadeel alleen al hiervan voor de nijverheid, werd deze ook nog gekonfronteerd met een steeds sterker wordend protectionisme.⁹ De landbouw op haar beurt werd getroffen door een sterke daling van de graanprijzen.¹⁰

Het gevolg was grote armoede en werkloosheid. Uitschrijven van een enquête past dan ook in het door Willem I gevoerde beleid dat als hoofddoel had de ontplooiing van de

industrie met als beoogd neveneffect een toenemende werkgelegenheid.¹¹ Dat in deze enquête, in tegenstelling tot die van 1816, ook gevraagd wordt naar het voorkomen en de beloning van kinderarbeid, is wellicht in dit kader te verklaren. In feite is het zelfs zo dat Willem I ook heeft aangedrongen op het instellen van een nijverheidsenquête.¹² Door het ingestelde onderzoek van minister A.R. Falck was dit echter overbodig.

b. Een visuele kennismaking

De afbeelding op p. 42 toont een bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1819. De gehele enquête besloeg 19 vragen welke grofweg in drie blokken te verdelen zijn: 3- 6, vragen met betrekking tot de arbeid, aantal werklieden, lonen, werktuigen; 7- 8 vragen met betrekking tot het produkt en de bestemming daarvan; 9-19 vragen met betrekking tot de algehele toestand.

De indeling die I.J. Brugmans geeft in zijn *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw* wijkt af van de oorspronkelijke. Hij heeft de staten enigszins bewerkt met als consequentie dat de originele kolommen 2 en 4 bij hem niet voorkomen en de originele kolommen 12 en 13 zijn samengevoegd. De informatie die hierdoor eventueel verloren zou gaan, heeft hij opgenomen in noten onderaan de bladzijde. Daarentegen heeft hij de oorspronkelijke kolommen 5 en 6 uitgesplitst naar volwassenen en kinderen.

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de Staat

a. De formele grondslag

De aanschrijving geschiedde op last van het Ministerie van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën in een brief aan de colleges van Gedeputeerde Staten, d.d. 14 maart 1820 (zie bijlage 1).

Als gevolg van het gebrek aan eenduidigheid in de antwoorden op de enquête van 1816, was ditmaal besloten tot een 'modeltabel welke behalve de hoofden der kolommen nog daarenboven de noodige aanwijzingen en voorbeelden, die tot gelijkvormigheid in derzelver uitwerking moeten strekken, vervat, en, ter nog meerdere bevordering daarvan, vergezeld gaat van eene alphabetische lijst der meest bekende fabrieksoorten'¹³ (zie bijlage 2 en 3).

De opzet van de enquête is duidelijk ontleend aan die van 1816. De uitbreidingen betroffen de vragen naar het voorkomen en de beloning van kinderarbeid en het erbij betrekken van de ambachtelijke sector (werkinkens). Dit laatste komt duidelijk naar voren bij een vergelijking van de bijgevoegde alphabetische lijsten van fabrieken (en werkinkens). Bedroeg het aantal vermeldingen in 1816 205 categorieën, in 1819 was dat 505. In verband met dit aantal categorieën is door sommige auteurs gewezen op het mogelijke verband dat zou bestaan tussen deze alfabetische lijst en de patentregisters.¹⁴ Nu ligt weliswaar het aantal beroepsvermeldingen in beide gevallen rond de 500, maar een nauwkeurige vergelijking leert dat de verschillen tamelijk groot zijn. Het voornaamste verschil is wel dat bij de patentregisters veelmeer sprake is van verzamelcategorieën dan bij de staten. Een voorbeeld: de patentcategorie 'fabrikanten, arbeidende in zijde, wol, katoen, vlas en andere dergelijke stoffen' kent in de nijverheidsenquête alleen al wat betreft de wol ca. 20 uitsplitsingen naar produkt (baai, casimir, kalamink, e.d.) en naar produktiewijze (breierijen, kaarderijen, weverijen, e.d.). Hiermee is niet gezegd dat er geen enkel verband tussen beide 'nijverheidsregistraties' zou bestaan, maar hierover later meer (§2.b/c en §4.b).

De colleges van Gedeputeerde Staten waren verantwoordelijk voor het doorsturen van de tabellen naar de gemeente- en stadsbesturen en het weer verzamelen van de antwoorden. Op basis van de antwoorden dienden zij een provinciale verzameltabel op te stellen. Deze moest vergezeld gaan van een 'kort beredeneerd statistisch overzicht (...) waaruit de gehele toestand daarvan (het fabriekwezen, m.d.), zoo met opzigt tot de oorzaken van bloei *hier* als de vermindering *daar*, tevens met de welgemikte middelen van herstel voor elke fabrieksoort'.¹⁵

De vragen dienden ingevuld te worden aan de hand van de situatie zoals die was op 31 december 1819. De colleges van Gedeputeerde Staten werden verzocht de overzichtstabellen vóór 1 juli 1820 op te sturen naar het ministerie.

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

De colleges van Gedeputeerde Staten richtten zich weliswaar rechtstreeks tot de burgemeesters, maar er is nog een 'schakel' mogelijk, de arrondissementscommissaris, hoofdschout. Uit provinciale aanschrijvingen blijkt dat veelal zij allereerst een verzameltabel opstelden voor hun eigen arrondissement en dat op basis hiervan de provinciale verzameltabel werd opgesteld.¹⁶ Dit is daarom van belang omdat elke aggregatieronde in principe een verlies van informatie kan inhouden. Bij de nijverheidsenquête van 1816 is dat zeer duidelijk. Dit punt speelt in dit geval minder aangezien er niet of nauwelijks provinciale verzameltabellen bewaard zijn gebleven.

Voor de inwinning van de informatie door de gemeentebesturen bestonden vrij strakke voorschriften. De vragenlijst was bindend evenals de bijgevoegde lijst van fabrieken en werkwinkels. Voor alle duidelijkheid was tevens de reeds vermelde 'modeltabel' meegezonden met nadere tekst en uitleg (bijlage 2). In tegenstelling tot de enquête van 1816, waarbij het invullen aan fabrikanten zelf werd overgelaten, diende dit nu te geschieden door iemand, aan te wijzen door het gemeentebestuur. De inschakeling van politiecommissarissen, zoals verondersteld bij de enquête van 1816¹⁷ was ditmaal echter uit den boze. Elke schijn van betrokkenheid van de zijde van 'justitie' of 'financiën' diende vermeden te worden.¹⁸ Wel is duidelijk dat fabrikanten betrokken werden bij de beantwoording. Zo werd in Vlissingen de Kamer van Koophandel ingeschakeld, ging in Nijmegen de betreffende persoon naar verschillende fabrikanten toe en werden de ambachtslieden op het stadhuis ontboden. In Delft werd de procedure van 1816 wederom toegepast en vulden de betrokkenen zelf de formulieren in.¹⁹

Dat niet overal de gemeentebesturen de gewenste medewerking verkregen, blijkt uit de opgave van de stad Utrecht: van de vijf boekdrukkers aldaar zonden vier geen antwoord, van de zeven leerlooiers antwoordden slechts drie.²⁰ Andere gemeenten hebben wellicht minder snel berust in de onvolledigheid der gegevens, maar het is een illusie te menen dat men al die gegevens heeft gekregen waar men ook om gevraagd had. Op het hoe en waarom van de weinig meewerkende houding der fabrikanten zal nog worden teruggekomen (§2.c). Mocht een gemeentebestuur de behoefte voelen 'nog eenige bijdragen wegens den geheelen of gedeeltelijken staat van het fabriekwezen zijner plaats te moeten inzenden', dan was dat welkom maar diende wel te geschieden in een afzonderlijke memorie.²¹

c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de Staat

Voorop staat dat de enquête van 1819 niet volledig is als het gaat om een weergave van de Nederlandse economische activiteit op dat moment. De sterke nadruk die lag op het meten van de effecten van de Tariefwet had, in enkele gevallen zeker, tot gevolg dat alleen die takken van nijverheid bij het onderzoek werden betrokken, die met deze wet te maken hadden. Zo staat te lezen in de aanschrijving van het college van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland: 'dat onder den algemeenen naam van fabrieken en werkwinkels alleen moeten begrepen worden die inrigtingen, waarin fabrieksgoederen of andere voorwerpen vervaardigd worden, welke een object van handel uitmaken, en dat in deze zin van de alphabetische lijst achter de model-staat gevoegd, moet gebruik gemaakt worden'.²² Van een dergelijke uitgesproken beperking is geen sprake in de provinciale aanschrijvingen van Gelderland, Utrecht, Noord-Brabant en Limburg, waarmee echter nog niet gezegd is dat een dergelijke handelwijze niet in de praktijk bestaan zou kunnen hebben.

Een ander punt van onvolledigheid betreft de huisindustrie. Twee factoren spelen daarbij een rol. Dikwijls valt bij een thuiswerker de grens tussen baas en werknemer moeilijk te trekken vanwege de verschillende gradaties van afhankelijkheid van een patroon of ondernemer. Daarbij was veel huisindustrie een nevenwerkzaamheid van boeren.²³ Deze laatste groep was überhaupt niet bij het onderzoek betrokken. Vanuit het ministerie werden ook geen richtlijnen gegeven in deze, behalve de opmerking 'Zoo het werk niet in eene werkplaats, maar door de individus aan huizen gedaan wordt, alsdan het getal der individus optegeven'.²⁴ Gezien voorgaande opmerkingen moet echter gevreesd worden dat de resultaten dienaangaande zeer te wensen overlaten.²⁵

Wat betreft de betrouwbaarheid van de wel aanwezige informatie stuit men allereerst op het bezwaar dat het om gegevens gaat die door de fabrikanten zelf zijn verstrekt. Weliswaar hadden de gemeentebesturen een eigen verantwoordelijkheid, maar in die gevallen dat een eigen commentaar werd bijgevoegd, blijkt dat vaak geïnspireerd te zijn door de

meningen van de fabrikanten zelf. Vaak is het een uitwerking van de antwoorden op de vragen naar de algemene toestand en de middelen tot redres. Opgaven waarvan H. Coppejans-Desmedt stelt dat ze 'eigenlijk als volstrekt onbetrouwbaar moeten worden beschouwd (...) een soort overschatting van het inzicht der nijveraars in hun vak'. Zij erkent weliswaar wel een waarde van dergelijke gegevens maar 'minder voor de studie van de economie zelf dan voor de opinie van de industriëlen over de economie van hun tijd'.²⁵ Of zoals in de aanschrijving behorende bij de enquête van 1843 te lezen valt: 'De onvolledigheid der bij vroegere gelegenheden ingekomene opgaven kan gedeeltelijk daaraan te wijten zijn geweest, dat men hier en daar, vooral in de steden, eene oproeping aan de fabrikanten en trafikanten gedaan heeft, om aan het bestuur te komen opgeven, wat hetzelfde verlangde te weten'.²⁶

Maar ook bij de andere vragen is de nodige voorzichtigheid geboden. De bereidwilligheid van de fabrikanten om mee te werken moet beslist niet al te hoog worden aangeslagen. Immers, zo valt te lezen in een brief van de burgemeester van Haarlem: 'de zooveelvuldige tabellarische opgaven welke onder het voormalige Fransche Gouvernement gerekwireerd zijn geworden, en steeds zonder eenige vrugt gebleven zijn, de fabrikanten & c.a. in het algemeen zeer tegen dergelijke mesuren vooringenomen heeft, (...) vreezen wij echter dat wij ten deeze de zozeer gevestigde opinie niet zullen kunnen overwinnen, en de aanvraag derhalven haar wezentlijk doel geheel zal missen'.²⁷ Expliciet wordt hierbij verwezen naar eerdere Franse tellingen die veelal ten doel hadden òf 'om uit het land alles te halen wat er zonder gevaar van opstand weg te halen viel'²⁸ òf 'waardoor men de geheimen der fabrikanten tracht uittelokken, om langs dien weg daar van onderricht te worden'.²⁹

Afgezien van de bereidwilligheid van de fabrikanten speelt ook nog een rol in hoeverre zij in staat geacht mogen worden de juiste opgaven te verstrekken. In hoeveel gemeenten meer dan alleen Leiden zal het probleem zich hebben voorgedaan van 'veele knoopjesdraaijers, wevers en dergelijke die van de smalle gemeente zijn, uit hoofde dat zij buiten staat zijn om eene enkele letter op papier te brengen'.³⁰

Een verdere onduidelijkheid bleek te hebben bestaan over de vraag onder welke categorie soms mensen moesten worden ondergebracht. 'Ik kies hier tot voorbeeld de glazenmakerijen, de vergulderijen en de olieverwerijen. Op sommige plaatsen, vooral ten plattenlande, is dezelfde verwer tevens vergulder en glazenmaker. Wilde men nu, in dusdanig geval, gelijk inderdaad wel eens gebeurd is, opgeven: er bestaat in de gemeente één verwer, één vergulder en één glazenmaker, dan zou men hierdoor drie personen noemen, waar er eigenlijk slechts één gevonden wordt'.³¹ Hierbij stuit men op de mogelijkheid dat bij het invullen van de enquête gebruik is gemaakt van de patentregisters. Vermelding van één persoon onder meerdere beroepen is hierbij zeer goed mogelijk. In het supplement op de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* geven de schrijvers het voorbeeld van de arrondissementstelling van Amsterdam, die tot stand is gekomen op basis van de patentregisters. Bij een vergelijking van deze gegevens met de gegevens die uiteindelijk in de enquête waren opgenomen, zijn zij echter op de nodige verschillen gestuit en daarmee op de onmogelijkheid om deze twee tellingen zonder meer aan elkaar te kunnen koppelen.³²

Het probleem om sommige beroepsuitoefenaren onder een bepaalde categorie te brengen werd alleen nog maar versterkt door het feit dat de in de lijst gegeven benamingen van fabrieken en werkwinkels niet altijd even duidelijk bleken te zijn en soms zelfs onjuist gekozen.³³

De kwestie van de betrouwbaarheid speelt ook een niet onaanzienlijke rol in de discussie over het loonniveau in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het is mijns inziens hier niet de plaats om inhoudelijk op deze discussie in te gaan. Wel wil ik aangeven welke bezwaren hierbij zijn ingebracht tegen de in de enquête opgegeven looncijfers. Het probleem is dat de looncijfers door verschillende factoren werden bepaald, zonder dat is aangegeven binnen de enquête in hoeverre daarmee rekening is gehouden. Te noemen zijn wat dat betreft: betaling in natura en andere emolumenten, stukloon, de lengte van de werkdag, de duur van het seizoen van de uitgeoefende economische activiteit, de samenstelling van de arbeidspopulatie. Verder bestaat onduidelijkheid over het punt hoe de loongegevens op de verschillende niveaus geaggregeerd zijn.³⁴ Verder bleken sommige opgegeven werkliedenlonen bazenlonen te zijn.³⁵ Degenen die geïnteresseerd zijn in bovenvermelde discussie verwijs ik naar de werken/artikelen van J. Moky, J.M.M. de Meere en Th. Kint/R.C.W. van der Voort.³⁶

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen

Een overzicht van de tot nu toe bekende Staten van fabrieken en werkwinkels van 31 december 1819 en hun vindplaatsen.

Staten op het provinciale niveau zijn alleen bewaard gebleven in Friesland (R.A. Friesland) en Drenthe (R.A. Drenthe). In alle overige provincies zijn slechts Staten op gemeentelijk c.q. regionaal niveau bewaard.

	<i>gemeente c.q. regio</i>
Groningen	Groningen, G.A.
Overijssel	Dalfsen, R.A. Ov. Oldenzaal, G.A. Zwolle, G.A.
Gelderland	Hoofdschoutambt Borculo (gemeenten Borculo, Eibergen, Lichtenvoorde, Neede), R.A.Ge. Hoofdschoutambt Buren en Culemborg, R.A.Ge. Hoofdschoutambt Nederbetuwe (gemeenten Dodewaard, Kesteren, Lienden, Maurik, IJzendoorn, Zoelen), R.A.Ge. Hoofdschoutambt Overbetuwe (gemeenten Doornspijk, Echteld en Ochten), R.A.Ge. Elst, G.A.
Utrecht	Utrecht, G.A.
Noord-Holland	Alkmaar, G.A. Amsterdam, G.A. Enkhuizen, G.A. Haarlem, G.A. Zaandijk, G.A.
Zuid-Holland	Brielle, G.A. Delft, G.A. Leiden, G.A. Moordrecht ³⁷ Schoonhoven, G.A. Vlaardingen, G.A.
Zeeland	Goes, G.A. Oud Vossemeer, G.A. Zierikzee, G.A.
Noord-Brabant	Breda, G.A. Eindhoven, G.A. Rucphen, G.A.
Limburg	Arrondissement Roermond (kantons Achel, Bree, Horst, Maaseik, Roermond, Sittard, Weert), R.A.L.

Verder zijn deze staten, met uitzondering van Moordrecht, in gedrukte vorm opgenomen in de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* van I. J. Brugmans (RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956) en het supplement daarop van D. Damsma, J. M. M. de Meere en L. Noordegraaf (RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979).

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

In de aanschrijving werden de colleges van Gedeputeerde Staten verzocht om naast de tabellen 'een kort beredeneerd statistisch overzicht' te voegen 'waaruit de gehele toestand daarvan (het fabriekwezen, m.d.), zoo met opzigt tot de oorzaken van bloei *hier* als de verhinderende *daar*, tevens met de welgemikte middelen van herstel voor elke fabrieksoort en daaruit voor de geheele massa dezer, worde bloot gelegd en ontvouwd'.³⁸ Ook aan de gemeentebesturen werd de mogelijkheid geboden tot een dergelijk com-

mentaar. Over het algemeen volstonden de colleges met het becommentariëren van de door de fabrikanten aangedragen oplossingen. De overzichten hebben dan ook alleen een duidelijke waarde indien geen of weinig informatie voorhanden is via de staten zelf, zoals in het geval van Groningen en Overijssel. De overzichten van de provincies Groningen, Overijssel en Noord-Holland alsmede van het hoofdschoutambt Veluwe zijn opgenomen in het supplement op de *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*.

2. Toetsingsbronnen

Voor toetsing van de enquêtegegevens komen meerdere bronnen in aanmerking. Wat betreft de bedrijfsmatige gegevens, zoals opgegeven onder kolom 1-5 zijn de patentregisters de meest aangewezen bron. Deze immers vormen een continue registratie van de economische activiteit. Al meerdere malen is in dit commentaar gewezen op het (mogelijke) verband tussen die registers en deze enquête. Mijns inziens bestaat er geen direct verband in die zin dat de enquête opgezet zou zijn vanuit de patentregisters. Ik sluit echter in het geheel niet de mogelijkheid uit dat bij de beantwoording van de enquêtevragen door de lokale bestuurders is gebruik gemaakt van de patentgegevens. Het door D. Damsma gegeven voorbeeld van de arrondissementsopgave van Amsterdam is wat dat betreft een sprekend voorbeeld.³⁹

Toetsing van de looncijfers is mogelijk aan de hand van de onderzoeksresultaten van een door Willem I in het leven geroepen commissie die zich bezighield met het ontwerpen van een nieuwe grondslag voor de grond- en personele belasting (Wet van 28 december 1816, *Staatsblad* 69, K. B. van 12 april 1817). Deze commissie heeft tot tweemaal toe informatie ingezameld, per gemeente omtrent arbeidslonen. In 1817 werden de gemeentebesturen verzocht 'renseignementen te geven omtrent het opregt bedrag der dagloonen, *zoo als die wezentlijk betaald worden* in elke gemeente en verdeeld in twee klassen: 1e. Dagloonen van de werklieden in fabrieken, trafieken of op ambachten van allerley aard, of van kruijers of pakdragers etc.

2e. Die van gewoone arbeidslieden voor het verrichten van het werk in het veld, en die dus in den waren zin van *dag arbeidsloon* kunnen worden verstaan'.⁴⁰ Echter ook een in dit geval voor meerdere uitleg vatbare instructie leidde ertoe dat in veel gevallen de daglonen van alle beroepen in de betreffende gemeente werden opgegeven. Voor de commissie was het ondoenlijk hieruit een provinciaal gemiddelde te reconstrueren en zij besloot in 1819 tot het houden van een nieuw onderzoek, met dit maal strengere criteria:

1. '...de geheele prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een metzelaar of een timmerman, daaronder berekend hetgeen zij in voedsel of drank ontvangen omdat dit een wezentlijk gedeelte van het dagloon uitmaakt.

2. '...de prijs van het gewoon dagloon in den zomer van een werkmans tot land- en veldarbeid van allerleien aard gebruikt wordende'.⁴¹

Een andere mogelijkheid tot toetsing van de loongegevens is mogelijk, indien men kan beschikken over bedrijfsgegevens. Een mooi voorbeeld daarvan is het werk van L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar, 1500-1850*, z.pl. z.j.

Voor een kritische waardering van de meer algemene informatie betreffende de toestand van het bedrijf en de middelen tot aanmoediging, is men toch aangewezen op de al eerder omschreven provinciale en, mogelijk lokale commentaren bij de enquête. Aanvullende informatie valt wellicht te halen uit de literatuur van die tijd.

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren:

I. J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, 2 delen, RGP grote serie nrs. 98 en 99, 's-Gravenhage 1956.

H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (1960) 1-60.

D. Damsma, J. M. M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979.

U.G. Schilthuis, *Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen Staat der provincie Groningen* (deel I), 1860, maakt een vergelijking tussen de enquêtegegevens van 1816 en 1819; de gegevens zelf vallen inmiddels niet meer te achterhalen.

2. Enkele historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de Staat:

I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, Inleiding, ix-xxiv.

D. Damsma, J.M.M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, Inleiding, ix-xxv.

W.L. Groeneveld Meyer, *De tariefwetgeving van het Koninkrijk der Nederlanden, 1816-1819*, Rotterdam 1924.

3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de Staat:

De Provinciale Bladen van de verschillende provincies.

4. Enkele historische studies waarin de Staat is gebruikt:

I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, Utrecht/Antwerpen 1967.

Idem, *Paardenkracht en Mensenmacht, sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940*, 's-Gravenhage 1961.

J.G.A. Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, 's-Gravenhage 1912.

R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands, 1830-1850*, 's-Gravenhage 1979.

Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981, 6-27.

Th. Kint, R.C.W. van der Voort, 'Economische groei en stagnatie in de Nederlanden 1800-1850', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 43 (1980) 105 e.v.

Idem, 'Stedelijke industriële arbeidsmarkten in 1819: een modern kwantitatief economisch-historisch onderzoek', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 46 (1983) 113-127.

J.M.M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819 – een aanvulling', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 357-384.

Idem, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw: aspecten en trends*, Cahiers sociale geschiedenis nr. 1, 's-Gravenhage 1982.

J. Mokyr, *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*, New Haven/London 1976.

Idem, 'Capital Labor and the Delay of the Industrial Revolution in the Netherlands', in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 39 (1975) 280-299.

J.L. van Zanden, 'Lonen en arbeidsmarkt in Amsterdam, 1800-1865', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983) 3-27.

4. Mogelijke gebruikswijzen van de Staat in het historisch onderzoek

a. Themata

1. Onderzoek naar de industriële ontwikkeling op lokaal, regionaal en landelijk niveau.
2. Onderzoek naar de inkomensontwikkeling, levensstandaard op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
3. Onderzoek naar de economische ontwikkeling op lokaal, regionaal en nationaal niveau.
4. Onderzoek naar het economisch beleid en de economische denkbeelden op lokaal, regionaal en nationaal niveau.

b. Het verrijken van de Staat met informatie uit andere bronnen

De bronnen, welke besproken zijn bij de paragraaf 'Toetsingsbronnen' kunnen tevens dienen ter verrijking en aanvulling. Naast deze zijn echter nog een tweetal andere bronnen te vermelden. Allereerst andere enquêtes uit de negentiende eeuw. In feite zou men de nijverheidsenquêtes van 1808, 1816, 1819, 1843 en 1848 als een op elkaar aansluitende reeks kunnen beschouwen. De opzet van met name de enquêtes van 1808, 1816 en 1819 hangt zeer nauw samen, zij het dat elke nieuwe uitgebreider is. Ter aanvulling kan dan dienen de Goldberg-enquête van 1800. Voor gegevens betreffende de kinderarbeid kan aanvulling het best verkregen worden door gebruik te maken van de enquêtes van 1841 en 1860 die speciaal naar dit onderwerp zijn ingesteld.

Noten

- 1 Schrijven van minister A. R. Falck aan koning Willem I. Archief Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, 16 Juli 1820, 4025b (A. R. A., Wat. na 1813, port. 894), opgenomen in I. J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19de eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, xx.
- 2 Ibidem.
- 3 Bijlage 1.
- 4 'Kort beredeneerd statistisch overzicht van het fabriekswezen in de provincie Noord-Holland, 25 October 1820', opgenomen in: D. Damsma, J. M. M. de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19de eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, supplement 3, 523 (zonder bronvermelding).
- 5 Bijlage 1.
- 6 *Provinciaal Blad van Noord-Holland voor 1820*, nr. 35, opgenomen in Damsma, a.w., xiii-xiv.
- 7 Zie noot 4.
- 8 Brugmans, a.w., xxii.
- 9 Ibidem.
- 10 Ibidem.
- 11 Idem, a.w., xiv.
- 12 Kabinet des Konings, 5 Juli 1820, nr. 9 (A. R. A., Arch. Staatssecretarie), opgenomen in Brugmans, a.w., xx.
- 13 Bijlage 2.
- 14 Damsma, a.w., xviii; P. M. M. Klep, A. Lansink, W. F. M. Terwisscha van Scheltinga, 'De registers van patentplichtigen, 1805-1893', in: *Broncommentaren I-IV*, 's-Gravenhage 1987², 24.
- 15 Bijlage 1.
- 16 *Provinciaal Blad van Gelderland voor 1820*, Nr. 56, Besluit van den 6 April 1820, Nr. 3, waarbij inlichtingen gevraagd worden wegens den staat der Fabrieken en Trafieken.
- 17 H. Coppejans-Desmedt, 'Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 126 (Brussel 1960) 35.
- 18 Bijlage 1.
- 19 Brugmans, a.w., xxiv-xxv.
- 20 Ibidem.
- 21 Bijlage 1.
- 22 *Provinciaal Blad van Noord-Holland voor 1820*, nr. 35, opgenomen in Damsma, a.w., xiii-xiv.
- 23 Brugmans, a.w., xxiv.
- 24 Bijlage 2.
- 25 Coppejans-Desmedt, a.w., 38.
- 26 Aanschrijving van Minister van Binnenlandse Zaken Schimmelpenninck van der Oye aan de Heer Staatsraad Gouverneur der Provincie ..., 's-Gravenhage, 10 Februarie 1843, Nr. 128, 9e Afd. tot het houden van een nijverheidsenquête, opgenomen in Brugmans, a.w., xxvii (zonder bronvermelding).
- 27 Schrijven van de 'burgemeesteren der stad Haarlem, David Hoeufft', 10 mei 1820, in: Notulen Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, 12 mei 1820, nr. 30 a/b, opgenomen in: Damsma, a.w., xv.
- 28 Coppejans-Desmedt, a.w., 4.

- 29 *Verzameling van besluiten, aanschrijvingen en bekendmakingen van het Gouvernement der Provincie Limburg*, 1816, Nr. 168.
- 30 Missive B&W van Leiden, ongedateerd, GA Leiden, port. 1211, Stukken betreffende de opgaven omtrent den staat der nijverheid enz. 1820, opgenomen in Brugmans, a.w., xvi.
- 31 Brugmans, a.w., xxvi (zie noot 26).
- 32 Damsma, a.w., aanhangsel 4: Fabrieken en werkwinkels te Amsterdam op de 31ste december 1819 volgens de arrondissementsopgaven, 482-487 (zonder bronvermelding).
- 33 Brugmans, a.w., xxvi-xxvii (zie noot 26).
- 34 Th. Kint, 'Industriële lonen in de pre-industriële negentiende eeuw', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. 12 Opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën, 1800-1950*, Assen 1981.
- 35 Brugmans, a.w., xxiv.
- 36 Zie paragraaf 3.c.4.
- 37 Bij de uitgave van het supplement op de Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19de eeuw van D. Damsma e.a. was deze staat in het bezit van prof. dr. I.J. Brugmans.
- 38 Bijlage 1.
- 39 Zie noot 32.
- 40 Circulaire van 13 Augustus 1817, Litt. R., waarbij wordt gevraagd eenen staat der dagloonen van de onderscheidene daarbij opgegevene werklieden, in: *Administratief Memoriaal der Provincie Limburg*, 1817, Nr. 70.
- 41 J.M.M. de Meere, 'Daglonen in België en Nederland in 1819, een aanvulling', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 6 (1980) 357 e.v.

Afbeelding

Bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1819

42

Afbeelding: Bladzijde uit het antwoord van Breda op de enquête van 1819 (foto: G. A. Breda).

Fabrieken en Werkwinkel.		Plaats der Fabrieken en Werkwinkels.	Aantal of grootte der aanvraag, of de naam der Fabrieken, of de naam der Werkwinkel.	Gedrag der Fabrieken en Werkwinkel.	Aantal der in de fabrieken en werkwinkel, of de naam der Fabrieken, of de naam der Werkwinkel, of de dag en tijden van den dag.	Verrekenen de tenaars deze goederen konjuga- lyk worden of worden ver- gonden.	
Sloofd- Benamingen	Byzonderste nader aandee- lende benaming					1814	1815
Ayenschaken	Bier Ayen	2	gender	5	65	Staatlyk	Staatlyk
Sand- en Lent jalsok	Coren en ka- toene Lent.	1	uitgeleu- wen	4	50 60	-	-
Bierbewaringen	-	7	-	14	65 70	Staatlyk	Staatlyk

Voormalige en Eigenwoordige Postrand							
Seer 1814.		1. gedurende 1814-15 en 1816	2. gedurende 1817-18 en 1819		op 31. December 1819		Middelen van redres of Aanvoering
Soort staal	Indien verduy- baar of andere rengers.	Indien nadelig of andere rengers.	Soort staal	Indien nadelig of andere rengers.	Soort staal	Indien nadelig of andere rengers.	
Ged. Staatlyk staal	-	1 k	-	1 k	-	1 k	Verrekenen van Staatlyk staal lastig p. handvol.
Indien nadelig	-	-	-	-	-	-	Deze fabriek is niet in handen en werking
G. Verduy- baar staal	-	1 k	-	1 k	-	1 k	
		2 k		2 k		2 k	

Bijlage 1

Aanschrijving van het Ministerie voor Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën aan de colleges van Gedeputeerde Staten (Opgenomen in I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft van de 19e eeuw*, RGP grote serie nr. 98, 's-Gravenhage 1956, xvi-xix, zonder bronvermelding).

's-Gravenhage, den 14 Maart 1820

No. 1 N.

Bij eene circulaire van den Minister van Binnenlandsche Zaken van den 31sten Augustus 1816, No. 61 A., aan de Gedeputeerde Staten der respectieve provinciën, werd door denzelfden gevraagd eene opgave van den staat der fabrieken en trafijken van elk dier provinciën, zoodanig als deze zich hadden bevonden op den 1sten Augustus van dat zelfde jaar.

Ter voldoening hieraan zijn dan ook successivelijk, ten deele aan welgemelden Minister, ten deele aan mij, die opgaven gezonden, en buiten allen twijfel zoude uit dezelve de algemeene staat van het toenmalig fabriekwezen behoorlijk zijn te voorschijn gekomen, ware het niet, dat er bij de opmaking van dien staat verscheidene gapingen in vele der gemelde opgaven waren ontdekt geworden, welke verhinderd hebben, om te dezen aanzien tot juiste resultaten te komen; waarvan als voornamelijk oorzaken kunnen gesteld worden het ongelijkvormig, onvolledig en dikwijls ondoelmatig opvolgen door vele gemeentebesturen van de voorschriften, welke die aanschrijving in den tabellarischen vorm vergezeld hebben, terwijl andere geheel in gebreke zijn gebleven hunne opgaven bij de gedeputeerde besturen intezenden.

De behoefte derhalve, om den toestand van het fabriekwezen destijds te kennen is daardoor niet vervuld. De noodzakelijkheid intusschen, om dien, zoo naauwkeurig mogelijk, te beoordelen op een veel later tijdstip, onder vergelijking met vorige toestanden en opgemaakt uit de eigen opgaven der belanghebbenden, vereischt, dat ik UEd. Gt. Achtb., bij deze inviteer, om zich op nieuw met het onderzoek dienaangaande in Uwe provincie te belasten, en mij den staat van het fabriekwezen in dezelve, zoo als die zal bevonden worden geweest te zijn op den 31sten December 1819, toe te zenden, uiterlijk met den 1sten Julij dezes jaars.

Ten einde zoo veel doenlijk voor te komen eene verschillende wijze van bewerking en uiteenloopende opgaven door de gemeentebesturen, heb ik noodig geoordeeld de punten, wier opgave verlangd wordt, te moeten vervatten in eene model-tabelle, welke behalve de hoofden der kolommen nog daarenboven de noodige aanwijzingen en voorbeelden, die tot gelijkvormigheid in derzelver uitwerking moeten strekken, vervat, en, ter nog meerdere bevordering daarvan, vergezeld gaat van eene alphabetische lijst der meest bekende fabrieksoorten; door welk nategaan en tot grondslag van opsporing en uitwerking te leggen, elk gemeentebestuur van zelf geleid wordt, om niet alleen geene der fabriekmatige inrigtingen in zijn ressort overteslaan, maar ook niet aftewijken van de benamingen, onder welke zij het voegzaamst en algemeen bekend staan. Ik kan daarom niet nalaten UEd. Gr. Achtb. te verzoeken nadrukkelijk toetezien op het behoorlijk in acht nemen van de vereischten in deze door de plaatselijke besturen, en dezelve uittenoodigen om, bij de toezending van een exemplaar der model-tabelle met de noodige invullingsbladen, (te welken einde hier nevens gaan

- Model-tabellen,
- Invullingsbladen met een titel,
- Inlegbladen,)

dezelve op het allerernstigste de noodzakelijkheid voor te houden, dezen arbeid met de uiterste zorgvuldigheid te verrigten; niet af te wijken van de inrigting der tabelle naar aanleiding der alphabetische lijst, en geene der fabrieksoorten, welke in zoodanige gemeente gevonden worden, overteslaan; zich met geene losse opgaven der belanghebbenden te vergenoegen, maar zich door elk dezer zoo naauwkeurig mogelijk van de echtheid en juistheid zijner opgave te verzekeren; met verdere aanschrijving aan het plaatselijk bestuur om, indien hetzelve mogt oordeelen nog eenige bijdragen wegens den geheelen of gedeeltelijken staat van het fabriekwezen zijner plaats te moeten inzenden, zulks alsdan bij eene afzonderlijke memorie te doen.

Gelijk de opgave der bijzonderheden, in de tabelle vermeld, geheel afhangt van de opene of bekwampene, de vrijmoedige of beangste mededeeling derzelve voor de belanghebbenden, zoo is het tot het bereiken van het oogmerk in deze onvermijdelijk, de plaatselijke besturen ernstig te verwittigen zich zorgvuldig te wachten, de inwinning dier opgaven aan iemand op te dragen, die in openlijke en regtstreekse betrekking staat het zij met judiciële policie, het zij met eenig vak der lands- of plaatselijke belastingen; hebbende de ondervinding

geleerd, hoe door zulke maatregelen de belanghebbenden in de meening geraakten, als of de van hen verzochte opgaven gevraagd werden om hen daardoor of te beperken of lasten op te leggen. Het zoude mij integendeel bijzonder aangenaam zijn, wanneer de gemeentebesturen opgewekt wierden, deze gelegenheid te baat te nemen om, langs de meest gepaste wegen, het vertrouwen te dezen aanzien, door vroegere maatregelen geknakt, weder op te wekken, vooral door de stellige verzekering aan de belanghebbenden, dat het hier alleen te doen is om tot het wezentelijk voordeel en de herleving van het fabrijkwezen al die middelen aan te wenden, welke zullen moeten voortvloeijen uit de vergelijkende kennis van den echten staat daarvan, en welke kennis niet kan verkregen worden bij halve aangiften; daar anders, indien deze naar waarheid volledig zullen worden opgegeven, en de gemeentebesturen hierin met de noodige in achtneming van alles, wat daartoe strekken kan, te werk gaan, *indien zij de belanghebbenden doen opmerken, dat hetgeen hun gevraagd wordt, zijne grenzen daar vindt, waar verder onderzoek een onbescheiden indringen zoude zijn in datgeen hetwelk bij alle bedrijven heilig is*, de maatregelen tot bevordering van het fabrijkwezen des te doelmatiger kunnen genomen worden, om ook des te zekerder te werken.

Vermits nu de juistheid van het geheel overzicht van het algemeen fabrijkwezen des Rijks alleen moet afhangen van de juiste en zorgvuldige bijeenrekking der plaatselijke opgaven door de Gedeputeerde Staten, zoo kan ik niet genoeg aandringen op het besteden der meest mogelijke zorg aan die bearbeiding; op het niet berusten bij eenige dezer opgaven, zoodra er zich twijfel opdoet van onnaauwkeurigheid of onwaarheid, en om liever herhaalde malen op de omarbeiding eener gebrekkige of betwijfelde opgave te insisteren, dan er op door te gaan.

De tabelle met eenige verandering ingerigt zijnde, om te verstrekken tot model voor de opgaven der provinciën, zoo worden aldus de provinciale opgaven van zelf de bijeenrekking van die der gemeenten, ingerigt en gerangschikt naar de volgorde der lijst, waardoor het de *inrigtingen* zelve, en niet zoo als in sommige der vorige opgaven geschied is, de *gemeenten* zijn, welke die volgorde bepalen; komende daardoor al de gelijksoortige inrigtingen in eene provincie bij- en onder elkander. Dan vermits het van belang is, dat door elk der Gedeputeerde Staten een kort *beredeneerd statistisch overzicht* worde gegeven van den staat en toestand van het fabrijkwezen in deszelfs provincie, zoo moet ik tevens UEd. Gr. Achtb. verzoeken bij de tabellarische opgave zoodanig een overzicht te voegen, waaruit de geheele toestand daarvan, zoo met opzigt tot de oorzaken van bloei *hier* als de verhinderings *daar*, tevens met de welgemikte middelen van herstel voor elke fabrijksoort en daaruit voor de geheele massa dezer, worde bloot gelegd en ontvouwd.

(Tot de provinciale opgave ontvangen UEd.Gr.Achtb. hiernevens

1 Model-tabelle,

1 Invullingsblad met titel,

.. Inlegbladen).

Om bij dit gewigtig werk den arbeid van Gedeputeerde Staten te verligten, zoude ik dezelve in bedenking geven sommige zaakverstandigen uittenoodigen om diegenen, welke onder hun oog met de redactie der provinciale opgaven belast zijn, in dat werk te assisteren, en voorts door hunne consideratiën bij te helpen dragen tot het gemeld statistisch overzicht.

De Minister voor het Publiek Onderwijs, de
Nationale Nijverheid en de Koloniën,

Bij afwezendheid van denzelven,

De Secretaris, belast met de 1e afdeeling:

D.J. van Ewijck.

Bijlage 2

Model-tabelle ter invulling van de gemeente-opgaven van fabrieken en werkwinkels op den 31sten december 1819 (overgenomen uit: D. Damsma, J.J.M de Meere, L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, supplement, RGP grote serie nr. 168, 's-Gravenhage 1979, aanhangsel 3, 471-475, zonder bronvermelding).

Arrondissement
Gemeente

MODEL-TABELLE

ter invulling van de

GEMEENTEOPGAVEN

der

FABRYKEN EN WERKWINKELS,

op den 31sten december 1819.

Iedere gemeenteopgave door den eersten ambtenaar van het gemeentebestuur behoorlijk te teekenen, tot verificatie, dat geene inrigting, tot het fabriekwezen betrekkelijk, in zijne gemeente is overgeslagen.

Hoezeer de beknoptheid in de opgaven wordt aanbevolen, kan het echter wel eens noodig zijn omtrent een of ander punt breeder te moeten uitweiden, dan ééne kolom gedooft. In dat geval wordt in zoodanige gerenvoijeerd tot eene afzonderlijke memorie, welk alsdan tot bijlage van de gemeenteopgave strekt.

Indien de gemeentebesturen, of ook de fabriekanten in hunne gemeente, mogen geneigd zijn eenige statistische beschouwingen, hetzij over bepaalde fabriekszonderwerpen, hetzij over het fabriekwezen in het algemeen, te willen uiteenzetten, zoo wordt daartoe de gelegenheid aangeboden door het voegen dier beschouwingen *als bijlage* tot de gemelde opgave.

MODEL-TABELLE

Fabrieken en werkwinkels		Getal der fabrieken en werkwinkels	Geheel of gedeeltelijk door werktuigen gedreven, als: <i>hoofdwerktuigen</i>	Getal der werklieden tot dezelve	Middelprijs der arbeidsloonen van de werklieden <i>per dag</i> in gld. en cts.
Hoofdenamingen	Bijzondere na-dere aanduidende benamingen				
1	2	3	4	5	6
<p>a. In deze kolom te volgen de orde der alphabetische lijst hier achter gedrukt; voor de bestaande inrigtingen.</p> <p>b. De verschillende benamingen, welke men gewoon is aan de inrigtingen te geven, overtebrennen tot die van de lijst en deeze te behouden tenzij er volstrekt geene benaming van voorkwame op de lijst. In dat geval zoodanige inrigting geheel onderaan, en niet tusschen de andere op het alphabeth, te plaatsen. Men bedenke daarom zorgvuldig, of eene zoodanige geene bijzondere soort eener reeds opgenoemde is, wanneer die in de nevenstaande kolom n. 2, naast deze wordt aange-teekend.</p> <p>c. Bij voorname belangrijke fabrieken de namen der eigenaars of firma's <i>meer binnenwaarts</i> op te geven.</p>	<p>a. In deze kolom worden de onderscheidene soorten van de hiernevenstaande inrigtingen geplaatst.</p> <p>b. Ook in deze kolom melding te maken, of eene inrigting, hiernevens in kolom 1, opgenoemd, een van eene grootere inrigting zij: alsdan die grootere inrigting hier weder aantehalen, vermits die grootere dan elders moet voorkomen.</p> <p>c. Indien de inrigting niet juist overeenkomt met die, welke daarvoor in de lijst voorkomt, dan in deze kolom haar opgeven zoo als zij is.</p> <p>d. Wanneer eene inrigting meer een herstellings- dan een vervaardigingsbedrijf is, zulks hier aantemerken.</p> <p>e. Ook verdere <i>aanmerkingen</i> mits niet wijdloopig, kunnen hier geplaatst worden.</p>	<p>a. In deze wordt elke inrigting, welke op zich zelve een tak van bestaan uitmaakt, gesteld; al ware het, dat dezelve ook met andere vereenigd ware; zoo dra die maar op zich zelve kan worden gerekend, komt zij als inrigting te voorschijn.</p> <p>b. Niet te stellen onbepaalde getallen, b.v. 5 à 6; 13 à 14 enz., maar het bepaalde getal voor de gemeente van elke soort.</p> <p>c. Voorname inrigtingen <i>niet</i> collectief, maar afzonderlijk, te vermelden.</p>	<p>a. Dat is, waar <i>hoofdwerktuigen</i> het werk verrigten als <i>molens, stoomwerktuigen</i> en andere grootte <i>kunstinrigtingen</i>, welke in deze kolom te noemen zijn.</p>	<p>a. Het getal der kinderen, als verdienende veel minder loon, afzonderlijk optegeven.</p> <p>b. Indien de werkmeester of eigenaar zelf medewerkt of ook alleen het werk doet, zulks te vermelden en hem afzonderlijk niet onder de werklieden, optegeven.</p> <p>c. Zoo het werk niet in eene werkplaats, maar door de individus <i>aan huizen</i> gedaan wordt, alsdan het <i>getal</i> der individus optegeven.</p>	<p>a. Hier worden, <i>en</i> de middelprijs der volwassenen <i>en</i> die der kinderen, afzonderlijk opgegeven.</p> <p>b. Indien per stuk, per el, per pond, per centner enz., of op eene andere wijze, beloond wordt, alsdan zulks, te vermelden, evenwel zoo veel doenlijk de verdiensten te reduceren tot eene berekening <i>per dag</i>.</p> <p>c. Of de arbeid het geheele jaar doorloopt, als gewone arbeid, dan wel zich tot afzonderlijke tijdperken of omstandigheden bepaalt.</p>

Werwaarts de vervaardigde goederen hoofdzakelijk werden of worden verzonden.	Voormalige en tegenwoordige toestand			1e Gedurende 1814, 1815 en 1816 2e Gedurende 1817, 1818 en 1ste helft 1819		
	Voor 1814	Indien voordelig, waardoor?	Indien nadeelig, welke verhinderingen?	Toestand	Indien voordelig, waardoor?	Indien nadeelig, welke verhinderingen?
voor na 1814 1813						
7, 8	9	10	11	12, 13	14	15
a. Dit ziet voor beide deze kolommen op de <i>voornaamste</i> , de <i>meeste</i> aflevering, en is <i>drieërlei</i> , namelijk: BUITENLANDSCH zijnde tot dat einde de landen op te noemen: de <i>Koloniën</i> uitdrukkelijk te vermelden, en <i>Frankrijk</i> , zoo voor 1814 als na 1813, <i>buitenlands</i> te rekenen.	Al de verschillende toestanden te brengen tot <i>drie</i> als: GOED en deze uitdrukken door: G. MIDDELMATIG en deze uitdrukken door: M. KWIJNEND en deze uitdrukken door: K.	Beide deze in de kortst mogelijke bewoordingen, b.v. Lage dagloonen. Vrije verzending. Onbelast enz. Te letten op de voor- of nadeelige maatregelen, welke binnen- of buitenlands genomen zijn.	b.v. Verbod op den invoer. Gesloten zee. Stelsel van belasting. Plaatselijke belasting. Gebrek aan werkvolk enz.	Alles als in de kolommen 9, 10 en 11, wordende de <i>twee</i> tijdperken onder elkander opgegeven.		
BINNENLANDSCH Dit betreft alles, wat binnen den omvang van het geheele Rijk der Nederlanden, op het vaste land, ligt.						
PLAATSELIJK Dit strekt zich uit tot de eigen provincie, waarin de inrigting ligt. Met het tijdvak voor 1814 worden namelijk bedoeld de jaren 1811, 1812 en 1813.						

Voormalige en tegenwoordige toestand			
Op 31 December 1819			
Toestand	Indien voordelig, waardoor?	Indien nadeelig, welke verhinderingen?	Middelen van redres of aanmoediging
16	17	18	19
Alles als in de kolommen 9, 10 en 11.			a. Mede in de kortst mogelijke bewoordingen, b.v. Ophef van in- of uitgaande regten op ... Belasting op den invoer of uitvoer van ... Vrijdom van ... Premiën voor ... enz.

Bijlage 3

Alphabetische lijst van fabrieken en werkwinkels, vermeld in kolom 1 der Model-tabelle, 1819.

Aambeeldsmederijen	Damastweverijen	Haarweverijen
Aardewerkfabrieken	Darmsnarenmakerijen	Hagelgieterijen
Aluinfabrieken	Diamantslijperijen	Haken- en Oogenmakerijen
Ammoniacfabrieken	Diamantzetterijen	Handschoenenmakerijen
Ankersmederijen	Diemetfabrieken	Haringnettenfabrieken
Arsenicumfabrieken	Distelkaardenmakerijen	Heftenmakerijen
Aschmolens	Disteleerderijen	Hekelmakerijen
Aschwasscherijen	Dobbelsteenmakerijen	Hennephekelarijen
Azijnmakerijen	Doodkistenmakerijen	Hennepklopperijen
Azuurfabrieken	Doozenmakerijen	Hennepspinnerijen
	Draadtrekkerijen	Hoedenmakerijen
Baai-fabrieken	Draadvlechterijen	Hoefsmederijen
Balansenmakerijen	Draai-erijen	Hoepelmakerijen
Baleinsnijderijen	Droogscheerderijen	Honingzemerijen
Ballenmakerijen	Duigenmakerijen	Houtplaatsnijderijen
Band- en lintfabrieken	Duimstokkenmakerijen	Houtskoolbranderijen
Beddemakerijen		
Beddetijkweverijen	Elstenmakerijen	Jagttuigfabrieken
Beeldhouwerijen	Emailwerkmakerijen	Jeneverstokerijen
Behangerijen	Entwasmakerijen	Ijzdraadtrekkerijen
Behangselfabrieken		Ijzergieterijen
Bergblauwfabrieken	Fabrieksgereedschapmakerijen	Ijzerhamers
Berijnsblauwfabrieken	Fineerzagerijen	Ijzerpletterijen
Beschuitbakkerijen	Flanelfabrieken	Ijzersmelterijen (uit erts)
Bezemmakerijen	Fleuretfabrieken	
Bierbrouwerijen	Fluweelfabrieken	Indigofabrieken
Bijenkorvenmakerijen	Foelieslagerijen	Instrumentfabrieken
Bijouteriefabrieken		Instrumentfabrieken (chirurgische, muziek, physische enz.)
Biljartmakerijen	Gaasfabrieken	Inzouterijen
Blaasbalgmakerijen	Galonfabrieken	Ivoorzwartbranderijen
Blaauwdrukkerijen	Garenbleekerijen	
Blaauwselfabrieken	Garengaasfabrieken	Kaardenmakerijen
Blaauwverwerijen	Garenfabrieken	Kaarsenmakerijen
Blikmakerijen	Garentwijnderijen	Kaasdoekrederijen
Blikslagerijen	Garenverwerijen	Kagchel- en Haardsmederijen
Blokmakerijen	Geelgieterijen	Kalaminkfabrieken
Boekbinderijen	Geelkopersmelterijen	Kalkbranderijen
Boek- en letterdrukkerijen	Geschutgieterijen	Kalklesscherijen
Boetseerderijen	Gespenmakerijen	Kammenmakerijen
Bogenmakerijen	Geweeladenfabrieken	Kantgarenfabrieken
Bokkinghangen	Geweelopenfabrieken	Kantoorkleedrederijen
Bombazijnfabrieken	Geweermakerijen	Kantwerkerijen
Bontwerkerijen	Gewigtenmakerijen	Karkasfabrieken
Boommakerijen	Gipsbranderijen	Karsaaifabrieken
Boraxraffinaderijen	Glassnijderijen	Katoenbandfabrieken
Borstelmakerijen	Glasblazerijen	Katoenbleekerijen
Brandewijnstokerijen	Glasgieterijen	Katoenbreijerijen
Brandspuitmakerijen	Glasslijperijen	Katoenen-dekenfabrieken
Breijerijen	Glazenmakerijen	Katoendrukkerijen
Breukbandmakerijen	Goudslagerijen	Katoengarenbleekerijen
Brillenslijperijen	Goud- en zilverdraadtrekkerijen	Katoengarenfabrieken
Broekenmakerijen	Goud- en zilversmederijen	Katoengarenverwerijen
Broodbakkerijen	Gradeerhuizen	Katoenkammerijen
Builenmakerijen	Greinfabrieken	Katoenspinnerijen
Buskruidfabrieken	Groenfabrieken	Katoenstoffabrieken
	Grofmederijen	Katoentwijnderijen
Campherraffinaderijen	Grutterijen	Katoenverwerijen
Carminbereiderijen		Katoenweverijen
Casimirfabrieken	Haam- en Gareelmakerijen	Keurslijfmakerijen
Chemicaliafabrieken	Haarbereiderijen	Klanderijen
Chocolaadfabrieken	Haarkleedenfabrieken	Klatergoudklopperijen
Cichoreifabrieken	Haarspinnerijen	Kleermakerijen
Cidermakerijen	Haarverwerijen	Kleinsmederijen
Cremortartarifabrieken	Haarvlechterijen	

Klokgieterijen	Marmerhouwerijen	Pluimenbereiderijen
Klompemakerijen	Marmerzagerijen	Poedermolens
Knikkermakerijen	Maroquinfabrieken	Poiré- of Peerdrankmakerijen
Knoopenmakerijen	Marseillefabrieken	Pompenfabrieken
Koekebakkerijen	Mastermakerijen	Poppengoedmakerijen
Koffermakerijen	Masticotfabrieken	Poppenmakerijen
Koffij(kunst)fabrieken	Matenmakerijen	Porseleinfabrieken
Koffijmolenmakerijen	Matrassenmakerijen	Potaschfabrieken
Koffijstroopfabrieken	Mattenmakerijen	Potloodmakerijen
Kogelgieterijen	Medebrouwerijen	Pottenbakkerijen
Kolfbaanmakerijen	Meekrapstoven	
Kompsmakerijen	Meniefabrieken	Ratinfabrieken
Koperdraadtrekkerijen	Messenmakerijen	Regenschermmakerijen
Kopermolens	Metselarijen	Regtdraadfabrieken
Koperroodfabrieken	Militair-effectenfabrieken	Rietdekkerijen
Koperslagerijen	Modegoedmakerijen	Rietmattenmakerijen
Kopersmelterijen (uit erts)	Molenmakerijen	Rijtuigfabrieken
Koppendraaijerijen	Molensteenmakerijen	Roetbereiderijen
Korenmolens	Momaangezigtmakerij	Rookerijen
Korenwasscherijen	Mostaardfabrieken	Rottingenfabrieken
Korenzakmakerijen	Mousselinefabrieken	Runmolens
Kousenfabrieken	Mouterijen	
Krijtmolens	Moutgereedschapmakerijen	Saaijetfabrieken
Kristalfabrieken	Moutwijnstokerijen	Salpeteraffinaderijen
Kuiperijen	Mozaikwerkerijen	Satijnfabrieken
Kunstabloemenmakerijen	Muizenvallen- en Kooimakerijen	Schaatsenmakerijen
Kunstmolens	Musifgoudfabrieken	Scharenfabrieken
Kunstmolens	Mutsenfabrieken	Scheepstimmerwerven
Kunstmolens	Mutsenmakerijen	Schijtgeelfabrieken
Kunstmolens	Muziekdrukkerijen	Schoenmakerijen
Laarsenmakerijen		Schoppenmakerijen
Lakenfabrieken	Naaiwinkels	Schrijnwerkerijen
Laarsenschaftmakerijen	Naaldenfabrieken	Schulpzandmolens
Lakenperserijen	Nachtschadefabrieken	Segrinmakerijen
Lakenverwerijen	Nettenknooperijen	Seisenfabrieken
Lakenweverijen	Nettentaanderijen	Sergefabrieken
Lakmoesfabrieken		Siamoisfabrieken
Lampenmakerijen	Olieslagerijen	Slagerijen
Landbouwgereedschapmakerijen	Oprimentfabrieken	Slijpsteenmakerijen
Land- en zeevaartmakerijen	Orgelmakerijen	Slotenmakerijen
Langetmakerijen	Oubliebakkerijen	Smeersmelterijen
Lantarenmakerijen	Ouwelfabrieken	Snuifmolens
Lederfabrieken		Snuitermakerijen
Leerlooierijen	Pakkistenmakerijen	Sokkenmakerijen
Leertouwerijen	Pannebakkerijen	Spaansgroenfabrieken
Leidekkerijen	Pantoffelmakerijen	Speelkaartenfabrieken
Leifabrieken	Papierlijnderijen	Spekrookerijen
Leestenmakerijen	Papiermakerijen	Spekslagerijen
Lensglazenslijperijen	Papierpapwerkerijen	Speldenmakerijen
Lettergieterijen	Parfumfabrieken	Spiegelmakerijen
Lijmkokerijen	Parkementmakerijen	Spijkermakerijen
Lijstenmakerijen	Paruikmakerijen	Spinnewieldraaijerijen
Linnenbandfabrieken	Passementfabrieken	Spoelmakerijen
Linnenbleekerijen	Passergietterijen	Staalmakerijen
Linnendrukkerijen	Pasteibakkerijen	Staalwerkmakerijen
Linnen(geruit)fabrieken	Pastelfabrieken	Standbeeldgieterijen
Linnen(gewast)fabrieken	Pelmolens	Stangenmakerijen
Linnen(pak-)fabrieken	Pennenbereiderijen	Steenbakkerijen
Linnen(servetgoed)fabrieken	Penseelmakerijen	Steendrukkerijen
Linnenverwerijen	Percallefabrieken	Steengroeven
Linnenweverijen	Perserijen	Steenhouwerijen
Linnen(damast)weverijen	Petjesmakerijen	Steenkoolmijnen
Loodaschbranderijen	Pijpenbakkerijen	Steenzagerijen
Loodgieterijen	Plaatdrukkerijen	Sterkwaterstokerijen
Loodgieterijen (platlood)	Plaatsnijderijen	Stijfelmakerijen
Loodsmelterijen (uit erts)	Plankenzagerijen	Stoelenmakerijen
Loodsuikermakerijen	Platedmakerijen	Stovenmakerijen
Loodwitfabrieken	Plateelbakkerijen	Straatwerkerijen
	Pletmolens	Strijkijzermakerijen
Mandenmakerijen		

Stroochoedenfabrieken	Wasschilderwerkmaakerijen
Stroopkokerijen	Wassmelterijen
Suikerbakkerijen	Waterverwfabrieken
Suikerraffinaderijen	Weedaschfabrieken
Suikervormfabrieken	Weefgetouwenmaakerijen
Suikerwaterstokerijen	Weerglasmakerij
	Weitaschmaakerijen
Tabaksdoozenfabrieken	Witwerkerijen
Tabaksfabrieken	Wolbleekerijen
Taf(gewaste)fabrieken	Wolbreijerijen
Tapijtfabrieken	Wolkaarderijen
Teerkokerijen	Wolkammerijen
Tegelbakkerijen	Wollenbandfabrieken
Terpentijnstokerijen	Wollendekenfabrieken
Timmerwinkels	Wollenstoffenfabrieken
Tinnegieterijen	Wollenweverijen
Tinwitfabrieken	Wolperserijen
Tonderdoozenfabrieken	Wolspinnerijen
Touwslagerijen	Woltwijnderijen
Traankokerijen	Wolverwerijen
Trasmolens	Worstmaakerijen
Trioljefabrieken	
Trijpfabrieken	Zaagmolens
Trommelmaakerijen	Zadelmaakerijen
Turkschroodfabrieken	Zagensmederijen
	Zalmrookerijen
Uurwerkkassenfabrieken	Zeemtouwerijen
Uurwerkmaakerijen	Zeepziederijen
Uurwerkplatenfabrieken	Zeep(witte)ziederijen
	Zegellakfabrieken
Veenderijen	Zegelsnijderijen
Veilenhakkerijen	Zeildoekfabrieken
Vellenploterijen	Zeildoekmaakerijen
Vergulderijen	Zeilenmaakerijen
Verlakkerijen	Zevenmaakerijen
Vermicelli- en Macaronifabrieken	Zijdebleekerijen
Vermiljoenfabrieken	Zijde(ruwe)fabrieken
Vernismakerijen	Zijdegaasfabrieken
Verwerijen (doeksoorten)	Zijdegaas (met goud en zilver)
Verwerijen (olie)	fabrieken
Verw molens	Zijdegaasverwerijen
Vijfschachtfabrieken	Zijdelintfabrieken
Vingerhoedmaakerijen	Zijdespinnerijen
Vischdroogerijen	Zijdestoffabrieken
Vischhoekmaakerijen	Zijdetwijnderijen
Vischtuigfabrieken	Zijdeverwerijen
Vitrioolmaakerijen	Zijdeweverijen
Vitrioolzuurfabrieken	Zijdewinderijen
Vlaggedoekfabrieken	Zinkfabrieken
Vlaggenmaakerijen	Zinksmelterijen
Vlasfabrieken	Zoolledermaakerijen
Vlashekelarijen	Zoutziederijen
Vlasklopperijen	Zwaardvegerijen
Vlasspinnerijen	Zwartselfabrieken
Vleeschrookerijen	Zwartverwerijen
Vloerleggerijen	Zwavelraffinaderijen
Volderijen	Zweepenmaakerijen
Vrieschgroenfabrieken	
Vuurwerkmaakerijen	
Waaijermakerijen	
Wafel- en pofferbakkerijen	
Wagenmaakerijen	
Walvischtuigmaakerijen	
Wapenfabrieken	
Wasbleekerijen	
Waschbleekerijen	
Wasdoekhoedenmaakerijen	
Waskaarsenmaakerijen	

B R O N C O M M E N T A R E N

IX

De Hinderwetbescheiden, 1811-1952

door

F.F.J.M. Geraedts

Inhoud

1. Inleiding	53
a. Een historische situering	53
b. Een visuele kennismaking	54
2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de hinderwetbescheiden	54
a. De formele grondslag	54
b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures	54
c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de hinderwetbescheiden	58
3. Verwijzende notities	59
a. Vindplaatsen	59
b. Aanvullende bronnen	60
1. Gerelateerde bronnen	60
2. Toetsingsbronnen	60
c. Literatuur	61
1. Andere gidsen en commentaren	61
2. Enkele recente (na 1945) historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de hinderwetgeving	61
3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de hinderwetbescheiden	61
4. Historische studies waarin van de hinderwetbescheiden gebruik is gemaakt	61
4. Mogelijke gebruikswijzen van de hinderwetbescheiden in het historisch onderzoek	62
a. Themata	62
b. Het verrijken van de hinderwetbescheiden met informatie uit andere bronnen	63
Noten	63
Afbeeldingen	65
Bijlage 1: Beschrijving van de inhoud van een dossier, voortvloeiende uit het KB van 1824	78
Bijlage 2: Beschrijving van de inhoud van een dossier, voortvloeiende uit een Kroonberoep ingevolge de Hinderwet van 1896	79

1. Inleiding*

a. Een historische situering

Regelgeving door overheden tot wering van overlast of schade als gevolg van economische bedrijvigheid is reeds een oud verschijnsel. Al in de middeleeuwen nam de stedelijke magistraat maatregelen om de overlast van bepaalde ambachten, bijvoorbeeld de lederverwerking en de textielproductie, te weren of te beperken. Tijdens het ancien régime zijn op het platteland talloze ordonnanties uitgevaardigd tegen het los laten lopen van vee ter bescherming van bossen of te velde staande gewassen.¹ In de Hollandse grote steden was voor de oprichting van brandgevaarlijke bedrijven toestemming van het stadsbestuur noodzakelijk. Andere regelingen moesten weer voorkomen dat door vestiging van nieuwe bedrijven reeds bestaande bedrijven met een tekort aan water- of windenergie zouden worden geconfronteerd.²

In 1811 voerde het Franse bewind ook hier te lande het Keizerlijk Decreet van 15 oktober 1810 tot wering van hinderlijke of ongezonde geuren in. Voor het eerst stelde de centrale overheid zich nu een taak ter bestrijding van overlast, terwijl de regelgeving niet meer uitsluitend één specifieke, maar alle takken van nijverheid betrof. De uitvoering van het beleid was voortaan in principe uniform. De werking van het Decreet was nog beperkt en het bood geen basis om bestaande bedrijven tot voorzieningen te verplichten of bij weigering te sluiten.³

De verdere ontwikkeling van de hinderwetgeving moet uiteraard geplaatst worden in de context van de voortgaande industrialisatie en modernisering van de samenleving. Hinderwetgeving vormt slechts één aspect van de in de negentiende en twintigste eeuw steeds toenemende overheidsbemoediging ter bescherming van leefklimaat en gezondheid.⁴

Ten tijde van het Verenigd Koninkrijk lag het industriële zwaartepunt in België, waar de industriële revolutie al vroeg op gang begon te komen. De industrialisatie van Nederland in de negentiende eeuw is in vergelijking met de omliggende landen betrekkelijk laat van de grond gekomen. Pas vanaf ca. 1880-1890 is er hier sprake van een substantiële versnelling van de industriële groei en concentratie van de productie in grotere, gemechaniseerde ondernemingen. Dit wil echter niet zeggen dat er niet eerder al sprake was van concentraties van industriële bedrijvigheid, waar ondernemers gebruik maakten van moderne technieken, zoals stoomaandrijving. Men denke bijvoorbeeld aan Maastricht en de textielcentra Tilburg en Twente.⁵

De opkomst van nieuwe bedrijvigheid, zoals de steenkolengasfabrieken (gasverlichting), en de introductie van stoommachines, alsmede de beperkte omschrijving van het begrip hinder in het Keizerlijk Decreet van 1810 noopten tot nieuwe regelgeving.⁶ Deze kwam tot stand bij Koninklijk Besluit van 31 januari 1824 (*Stbl.* nr. 19). Ook dit besluit was na verloop van jaren aan herziening toe. In de Memorie van Toelichting op het in 1875 bij de Tweede Kamer ingediende ontwerp van wet tot regeling van het toezicht bij het oprichten van inrichtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken, stelde de minister: 'Nieuwe regeling der zaak is in het algemeen wenselijk, omdat er onderscheidene leemten in het KB van 1824 door de ervaring zijn aangewezen'. Voorstellen om in plaats van het vigerende preventieve stelsel een repressief stelsel in te voeren en om de werking van de wet te beperken, werden verworpen. Beide voorstellen hadden tot doel de vrijheid van de ondernemingen zo weinig mogelijk in te perken.⁷

De maatregelen van 1824 en 1875 betekenden een verbreding van het voorkomen en bestrijden van overlast voor het leefklimaat. Beperkte het Keizerlijk Decreet zich nog tot de luchtverontreiniging; sedert 1824 c.q. 1875 konden alle vormen van gevaar, schade of hinder van ernstige aard reden vormen bedrijven vergunningen te weigeren. Tevens konden bestaande bedrijven – op straffe van sluiting – voortaan tot het treffen van voorzieningen gedwongen worden.

De Fabriekwet van 1875 (*Stbl.* nr. 95) werd in 1896 (*Stbl.* nr. 222) aangevuld met enkele artikelen, die op grond van de veiligheidswet van 1895 (*Stbl.* nr. 137) nodig waren geworden, en herdoopt in Hinderwet. Deze wijziging lijkt verband te houden met het toenemende sociale besef in die jaren, waarvan de enquête, die in 1886 gehouden is naar de arbeidsomstandigheden in een aantal steden, de naar aanleiding van die enquête in 1889 ingevoerde Arbeidswet (*Stbl.* nr. 48)⁸ en de Veiligheidswet tekenen waren. De wet van 1875 is tot 1952 van kracht gebleven, in welk jaar een nieuwe hinderwetgeving werd ingevoerd.

b. Een visuele kennismaking

Met het oog op de omvang van het commentaar en het grote aantal documenten moest hier een keuze gemaakt worden. Er zijn immers documenten voorhanden uit de verschillende fasen van de hinderwetgeving (1811-1824, 1824-1875, 1875-1952), terwijl daarnaast een onderscheid gemaakt moet worden naar de gewone procedure bij de bevoegde bestuurders en de beroepsprocedure bij de naasthogere bestuurslaag.

De afbeeldingen op blz. 66-77 laten de belangrijkste documenten zien betreffende de behandeling door v&w van Arnhem van de aanvraag ter verkrijging van een hinderwetvergunning voor het vervangen van een electromotor door de Fa. Van de Wiel & Co, drukkerij te Arnhem, in 1921.⁹ Gekozen is voor een eenvoudige procedure voor v&w uit de periode na 1896, waardoor ook de bepalingen uit de Veiligheidswet een rol spelen. Omdat na 1896 de meeste dossiers bewaard zijn gebleven en omdat de procedure vóór 1896 niet sterk afweek van die na dat jaar, kan de keuze verantwoord geacht worden.

Om het ontbreken van afbeeldingen te ondervangen wordt de inhoud van een tweetal andere, kenmerkende dossiers nauwkeurig beschreven. Op blz. 78 (bijlage 1) een dossier, voortgekomen uit een procedure in 1844 bij Gedeputeerde Staten van Gelderland op grond van het kb van 1824 terzake van plaatsing van een stoomwerktuig.¹⁰ Op blz. 79 (bijlage 2) volgt de beschrijving van een dossier ingevolge een kroonberoepsprocedure in 1910 op basis van de Hinderwet 1896.¹¹

2. De administratieve ontstaansgeschiedenis van de hinderwetbescheiden

a. De formele grondslag

Het 'Décret Imperial relatif aux Manufactures et Ateliers qui répandent une odeur insalubre ou incommode', 15-10-1810, *Bulletin des Lois* nr. 323, in de Hollandse departementen ingevoerd bij Décret Imperial van 19 april 1811, *Bulletin des Lois* nr. 364. Bij de onafhankelijkheid in 1813 bleef het Decreet ook onder de Nederlandse overheid van kracht.

Het 'Besluit, rakende de vergunningen ter oprigting van sommige fabrieken en trafijken', 31-1-1824, *Stbl.* nr. 19.

De 'Wet, tot regeling van het toezigt bij het oprigten van inrigtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken', 2-6-1875, *Stbl.* nr. 95: de Fabriekwet.

De 'Hinderwet', 15-12-1896, *Stbl.* nr. 222. Aanpassing van de Fabriekwet van 1875 aan de Veiligheidswet van 1895 (*Stbl.* nr. 137). Het nieuwe artikel 11bis bepaalde dat een vergunning geweigerd zou worden, als de betrokken inrichting volgens de Arbeidsinspectie niet aan de eisen krachtens art. 6 van de Veiligheidswet voldeed. Met uitzondering van een verruiming van de bevoegdheden van de gemeenteraad in 1901 veranderde er tot de nieuwe wetgeving van 1952 (*Stbl.* nr. 274) weinig.

b. De uitvoeringsbesluiten en -procedures

1811-1824

In het Keizerlijk Decreet van 1810 werden de bedrijven en werkplaatsen, die een ongezonde of onaangename lucht verspreidden, ingedeeld in drie klassen. De eerste klasse omvatte inrichtingen, die een zo ernstige overlast veroorzaakten dat ze alleen op ruime afstand van woonkernen gevestigd mochten worden. De tweede klasse betrof bedrijven, die wel in woonkernen mochten worden toegelaten, maar niet dan op voorwaarde dat er zekerheid gegeven kon worden, dat ze niet tot last of schade van de omwonenden zouden zijn. De derde klasse betrof bedrijven, die in de woonkernen konden functioneren zonder hinder te veroorzaken, overigens met de aantekening, dat zij onder politietoezicht vielen. Aan het Decreet was een Nomenclatuur toegevoegd, waarin de toedeling van bedrijven aan de drie klassen gedetailleerd was aangegeven. Bij een decreet van 22 november 1811 werd de Nomenclatuur aangevuld.¹²

Tot de eerste klasse behoorden:¹³ stijfelmakerijen, vuurwerkmakerijen, fabrieken van Pruisisch blauw, darmbereiders, turfmakerijen, houtskoolbranderijen, lompenmagazijnen, lijmkokerijen, fabrieken van darmsnaren voor muziekinstrumenten, katoenfabrie-

ken, houtzagerijen, fabrieken van zwavelzuur, salpeterzuur etc., bruine kaarsen, dieren-tuinen, meniefabrieken, gipsbranderijen, kalkbranderijen, varkensfokkerijen, mestpoe-derfabrieken, henneproterijen, ammoniumchloridefabrieken, sodafabrieken, het vernis-sen van taffetas en linnen, abattoirs, het verkolen van turf, darmenverkopers, het reinigen van geslachte dieren, het vernissen van leer, bordpapierfabrieken, vernisfabrieken, fabrieken van 'huile de pied' of van 'corne de boeuf' (beenderolie en olie uit ossenhoorn).

De tweede klasse omvatte: loodwitfabrieken, kaarsenmakerijen, leertouwerijen, dak-pannenbakkerijen, magazijnen van groen leer, jeneverdistilleerderijen, metaalgieterijen, het affineren van metalen, ververijen, Hongaars leerbewerkers, fabrieken van zeemleer, brandspuitenmakerijen, fabrieken van wagensmeer, fabrieken van ivoorzwart, roetmake-rijen, loodgieterijen, gieterijen van hagel (lood), ontleedkamers (anatomie), tabaksfabrie-ken, het impregneren van taffetas met was, slagerijen, blekerijen van textiel met chloorgas, zijdespinnerijen.

Tot de derde klasse behoorden tenslotte: aluinmakerijen, knopenmakerijen, bierbrou-werijen, wasmakerijen, bedrijven waarin hoeden van gesteven perkament en doorzichtige hoorns (voor het bewaren van vloeistoffen) vervaardigd werden, lettergieterijen, behang-selfabrieken, zeepziederijen, bedrijven waarin gewerkt werd met sulfaten (vitriols) en waar metalen verguld werden.

Een verzoek tot oprichting van een bedrijf der eerste klasse moest bij de prefect worden ingediend. Op diens gezag moest de aanvraag in alle gemeenten binnen een straal van vijf kilometer van de vestigingsplaats gelegen bekendgemaakt worden. In dat gebied was het iedere particulier alsmede de maire(s) van de inliggende gemeente(n) toegestaan, bezwaar aan te tekenen. Bij circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten van 22 november 1811 werd daarvoor een termijn van een maand gesteld.¹⁴ Ver-gunning tot oprichting van bedrijven der eerste klasse kon alleen worden gegeven door de Franse Raad van State (Conseil d'Etat). Bij afwezigheid van bezwaren kon toestemming verleend worden op advies van de prefect en na rapportage van de Minister van Binnen-landse Zaken. Als er bezwaarschriften waren ingediend adviseerde de Raad van de Prefec-tuur (Conseil de Préfecture) de Raad van State. Na toestemming van de Raad van State stelde het plaatselijk bestuur de exacte locatie van het op te richten bedrijf vast.

In geval van bedrijven der tweede klasse moest de ondernemer zijn verzoek indienen bij de sous-prefect van zijn arrondissement, die dit diende door te geven aan de maire van de plaats van vestiging. Deze was verplicht informatie 'de commodo en incommodo' (gerief en ongerief) in te winnen. Als er geen bezwaren werden ingediend behoorde de sous-prefect terzake een proces-verbaal te formuleren en aan de prefect voor te leggen, die vervolgens de beslissing nam. De belanghebbende kon bij een afwijzende beschikking van de prefect in beroep gaan bij de Raad van State. In geval van bezwaren diende de Raad van de Prefectuur het besluit vast te stellen, behoudens de mogelijkheid voor oppo-santen in beroep te gaan bij de Raad van State.

Vergunning voor bedrijven der derde klasse werd – als er geen bezwaren waren – verleend door de sous-prefect, op advies van de maire. Tegen dit besluit stond beroep open bij de Raad van de Prefectuur. In geval van bezwaren dienden deze door genoemde Raad behandeld te worden.

De regeling bezat nadrukkelijk geen terugwerkende kracht en slechts in geval van ern-stige overlast, veroorzaakt door reeds bestaande bedrijven der eerste klasse kon bij decreet van de Conseil d'Etat overgegaan worden tot sluiting van de inrichting. Dit na de plaatse-lijke politie gehoord te hebben, na inwinning van het advies van de prefect en na ontvangst van het verweer van de betreffende ondernemer.

Hoewel het Decreet voorzag in het recht van omwonenden bezwaar aan te tekenen, achtte de Franse Minister van Nijverheid en Handel het in 1813 nodig de prefecten hierop nog eens nadrukkelijk te wijzen.¹⁵

Tijdens het Keizerrijk is het Decreet toegepast, zoals blijkt uit een geval te Maastricht uit 1813.¹⁶ Bij de onafhankelijkheid van 1813 bleef het Decreet, maar nu onder de Neder-landse overheid, van kracht. Verkennend onderzoek in de archieven heeft aangetoond dat tussen 1813 en 1820 in een aantal gevallen procedures terzake van hinderwetvergunningen zijn aangespannen. Echter, positieve bewijzen voor de daadwerkelijke toepassing van het Decreet zijn niet voorhanden. Er zijn hoogstens aanwijzingen.¹⁷ In een aantal gevallen heerste, met name bij lagere overheden, onzekerheid of het Decreet nog wel toegepast moest worden.¹⁸ De opvatting van de Raad van State uit 1819 dat het Decreet nooit is toegepast, lijkt echter onjuist.¹⁹

Het KB van 1824 is in ieder geval wel regelmatig toegepast. Ook nu gold een indeling in drie klassen, waarbij niet meer uitsluitend de luchtverontreiniging in het geding was, maar alle gevaar, schade of hinder, voortvloeiende uit de oprichting of verandering in de inrichting van bedrijven.

Vergunning van de Koning was nodig voor bedrijven der eerste klasse, te weten: buskruitfabrieken en -magazijnen, gasverlichtingen, geschut- en kogelgieterijen en 'werkplaatsen, bekend onder benaming van ijzerhamers en zandgroeven' (art. 1).

Voor bedrijven der tweede klasse was toestemming van Gedeputeerde Staten noodzakelijk (art. 2). Dit betrof: aardewerkfabrieken, azijnmakerijen, brandewijnstokerijen, brouwerijen, cementmakerijen, chemicalia- en verfstoffenfabrieken, darmsnarenmakerijen, doekstoffenfabrieken, distilleerderijen, drukkerijen van doeksoorten, hoedenmakerijen, jeneverstokerijen, kalk- en gipsbranderijen, kokerijen van lijm, teer, terpentijn, traan, vernis etc., knopenmakerijen, meestoven, metaalgieterijen, molenmakerijen, wind- en watermolens, m.u.v. koren-, mout- en pelmolens, waarvoor koninklijke toestemming is vereist, olieslagerijen, pannembakkerijen, papiermakerijen, pijpenbakkerijen, platlood- en hagelgieterijen, porceleinfabrieken, pot- en weedasfabrieken, raffinaderijen van metaal, suiker, zout en chemicalia, rijtuigfabrieken, steenbakkerijen, stijfselfabrieken, stoomwerktuigen, tabaksfabrieken, tegelbakkerijen, verniste taf-, linnen- en lederfabrieken, zegellakfabrieken, zout- en zeepziederijen.

Gemeentelijke toestemming was nodig voor bedrijven der derde klasse (art. 3): bakovens, blekerijen, dierentuinen, drogerijen van vlees, vis, mout enz., grofsmederijen, hennep- en vlasroterijen, leerlooierijen, klopperijen van vis, katoen, metaal etc., koperslagerijen, kuiperijen, lijnbanen en touwslagerijen, magazijnen (incl. opslag van afval), mijnwasserijen, rosmolens, behoudens de hierboven vermelde uitzonderingen, ontleedkamers, plaatbakkerijen, slagerijen, smelterijen, ververijen, vuurwerkmakerijen, washuizen, zagerijen.

Iets nadrukkelijker dan in het decreet van 1810 werd hier aan de verantwoordelijke organen de mogelijkheid geboden om naast het geven van incidentele vergunningen ook algemene bepalingen te treffen, die vestiging van bedrijven in een heel stadsdeel, bijvoorbeeld een aantal straten, toestonden (art. 5). Opmerkelijk is de bepaling dat vergunning niet geweigerd mocht worden op grond van de argumentatie, dat op een bepaalde locatie het getal van overlast veroorzakende bedrijven door een nieuwe vergunning de grens van het toelaatbare zou overschrijven (art. 9). Een ander nieuw element betrof de mogelijkheid om voorzorgsmaatregelen te treffen (art. 8), waartoe de figuur van de voorlopige vergunning in het besluit werd opgenomen (art. 6/7). Wanneer de oprichting gevolgen kon hebben voor waterstaatswerken, wegen en bruggen, diende het advies van de Minister van Binnenlandse Zaken en Waterstaat bij de behandeling van de aanvraag te worden betrokken (art. 12).

Beroep tegen de weigering of verlening van de vergunning diende steeds bij de naasthogere administratieve autoriteit aangetekend te worden (art. 11). De bevoegde autoriteiten werden uitdrukkelijk verplicht bewoners van belendende percelen in de gelegenheid te stellen eventuele bezwaren kenbaar te maken en deze in een proces-verbaal vast te leggen (art. 4).

De op grond van dit KB gevormde dossiers zouden in ieder geval de volgende stukken moeten bevatten:²⁰

1. Aanvraag van de vergunning met een beschrijving van het object.
 2. Afkondiging van de indiening van de aanvraag.
 3. Opgave van de ingekomen bezwaren c.q. bezwaarschriften en de weging daarvan.
 4. Proces-verbaal van de behandeling der bezwaren.
 5. Besluit van het betrokken overheidsorgaan de vergunning al dan niet te verlenen.
- In de praktijk blijkt de inhoud van de dossiers sterk te variëren. Zie ook bijlage 1.

1875–1952

De als Fabriekwet, vanaf 1896 als Hinderwet bekend staande wet van 1875 verfiende de bedrijvenindeling tot 18 categorieën (art. 2). Vermeld worden de volgende inrichtingen.

- I. 'die, bij welke stoom, gassen of dampen van hoge spanning worden gebezigd; met name de inrichtingen gedreven door stoom- en gaskracht-werktuigen en door

- werktuigen met vloeibaar koolzuur; die tot voortbrenging van ijs of koude door ammoniak, aether of samengeperste lucht, en die tot vervaardiging van koolzuurhoudende wateren;
- II. die, bestemd tot vervaardiging, verwerking en bewaring van buskruid en andere ontplofbare stoffen (fulminaten, picraten, chloraten en de zoogenaamde nitroverbindingen, met name schietkatoen, pyroxilin, nitroglycerine, dynamiet en duolin). Hiertoe behooren de fabrieken en bewaarplaatsen van vuurwerken;
 - III. die, bestemd tot vervaardiging van chemicalia, met name die tot bereiding van koolzure, dubbel koolzure en zwavelzure soda, soda-hydraat; zwavelzout-, salpeter-, zuring- en arsenigzuur; ammonia en ammoniakzouten; bleekpoeders en bleekwateren; de lood-, zink- en kwikverbindingen (waaronder begrepen zijn de lood- en zinkwit-fabrieken); de cyaanverbindingen (waaronder begrepen zijn de bloedloogzouten); en van phosphorus (waaronder begrepen is de lucifersfabricatie);
 - IV. die, bestemd tot verkrijging, verwerking en bewaring van vluchtige producten, met name alkohols, aethers, vluchtige oliën, zwavelkoolstof, vluchtige koolwaterstoffen (waaronder begrepen zijn de benzine, steenolie of petroleum en petroleumnaphta);
 - V. die, bestemd tot de drooge distillatie van plantaardige en dierlijke zelfstandigheden en de verwerking van de daarvoor verkregen producten, met name de gasfabrieken; de been- en ivoor-zwartbranderijen; de zwartsel- en drukinkt-fabrieken; de steenkolencoaks-, turcoaks- en houtskool-branderijen; de fabrieken van gasolie, turfolie, photogeen, solarolie en creosoot (waaronder begrepen zijn de inrigtingen van creosotering van hout, de teer- en asphalt-kokerijen);
 - VI. die, bestemd tot de bereiding der vetten en harsen, met name de vetmelterijen, de kaarsenfabrieken, de zeepziederijen, de olie-, traan-, verw-, vernis-, harphuis- en lakkokerijen, de patentolie- en harsoliefabrieken, de fabrieken tot het ontvetten van wol en van de residus der olieslagerijen;
 - VII. die, bestemd tot bewaring en verwerking van afval, met name asch, vuilnis, bagger, roet, bloed, beenderen, hoornen, lompen, guano, mest en meststoffen (waaronder begrepen zijn de poudretten en kunstguano's), zoomede de bloeddroogerijen en lijmfabrieken;
 - VIII. de mouterijen, brouwerijen, branderijen, distilleerderijen, azijnfabrieken en lekeurstokerijen;
 - IX. de beetwortelsuikerfabrieken, suikerraffinaderijen, stijfjel-, aardappelmeel-, aardappel- en vruchtenstroopfabrieken en bakkerijen;
 - X. de slagterijen, vilderijen, penserijen, droogerijen, rookerijen en zouterijen van dierlijke stoffen (met name vleesch, visch, huiden, darmen, lebben); de leerlooijerijen en bewaarplaatsen van huiden en vellen;
 - XI. de porcelein- en aardewerkfabrieken, steen-, pannen-, plavuis- en tegel-bakkerijen, glasblazerijen, kalk- en gips-branderijen en kalk-blusscherijen, benevens de bewaarplaatsen van ongebluschte kalk;
 - XII. de metaalsmelterijen, gieterijen, smederijen (anker-, grof-, kagchel-, hoef-, sloten- en andere), de metaal-klopperijen, pletterijen, stoomketel- en andere ketelmakerijen; machine-fabrieken; de geschutgieterijen en boorderijen en geweerfabrieken, koper- en blikslagerijen, alsmede de affineerderijen van goud en zilver;
 - XIII. de eesten tot verschillende doeleinden (waaronder begrepen zijn de meestoven en droogerijen van sigaren);
 - XIV. de koren-, cacao-, mout-, pel-, schors-, grut-, tras-, houtzaag- en oliemolens;
 - XV. de klopperijen van visch, katoen, wol, haar, vederen, huiden, schors en tapijten;
 - XVI. de orseille- (lakmoes) en garancine-fabrieken, verwerijen, katoen-drukkerijen en wasscherijen en snelbleekerijen;
 - XVII. de scheepstimmerwerven, steenhouwerijen en zagerijen, molenmakerijen en kuisperijen;
 - XVIII. de schietinrigtingen'.

Deze lijst van inrichtingen werd in 1876 en 1907 aangepast.

Op enkele uitzonderingen na verleenden B&W de vergunningen, al dan niet onder voorwaarden, en hielden toezicht (art. 1). Vergunningen waren vereist bij oprichting, wijziging en uitbreiding van een inrichting. Ook nu was verlening van een voorlopige vergunning

mogelijk (art. 12). Een vergunning kon worden geweigerd bij gevaar, schade aan eigendommen, bedrijven of gezondheid en hinder van ernstige aard, waartoe behoorde het ter bewoning ongeschikt maken van (gedeelten) van woonhuizen, het belemmeren van het gebruik van kerken, scholen en ziekenhuizen en het verspreiden van vuil of walgelijke uitdampingen. Vrees voor economische mededinging werd als weigeringsgrond uitdrukkelijk uitgesloten (art. 11).

In 1896 vond koppeling plaats van de Fabriekwet aan de Veiligheidswet 1895, welke de veiligheid binnen inrichtingen regelde. Het nieuwe artikel 11 bis bepaalde, dat een vergunning geweigerd zou worden, indien de fabriek of werkplaats volgens de arbeidsinspectie niet aan de eisen krachtens art. 6 van de Veiligheidswet voldeed. Naast het gemeentebestuur kreeg de arbeidsinspectie hierdoor als tweede instantie een belangrijke rol bij de verlening van een hinderwetvergunning. Met uitzondering van een verruiming van de bevoegdheden van de gemeenteraad in 1901 veranderde er verder tot 1952 weinig.

Uit de artikelen 5-9 van de Fabriekwet blijkt nauwkeurig welke stukken we in het dossier mogen verwachten. Dat zijn de stukken die ook al voorkwamen in de dossiers op basis van het KB van 1824. Hieraan moesten worden toegevoegd de stukken inzake de verplichte hoorzitting. De aanvraag voor de vergunning moest sedert 1875 voorzien zijn van:

1. Een nauwkeurige beschrijving van de locatie van de inrichting, van wat er werd verricht, vervaardigd of verzameld en van de toe te passen beweegkracht.
2. Een plattegrond van exterieur en interieur.
3. Een uittreksel uit de kadastrale legger, waarop ziekenhuizen, kerken en scholen binnen een straal van 200 meter stonden aangegeven.

Op grond van de Hinderwet 1896 moest daaraan nog worden toegevoegd een verklaring of de inrichting al dan niet een fabriek of werkplaats in de zin van de Veiligheidswet was. Zie ook de afbeeldingen 1-11.

Indien de aanvrager van een vergunning of de omwonenden niet tevreden waren over de beslissing van B&W, konden zij in beroep gaan bij de Kroon. Hiertoe diende eerst een verzoekschrift aan de koning gericht te worden. Het Kabinet van de Koning stuurde dit door aan het betrokken ministerie²¹, dat de zaak bij de Afdeling Geschillen van Bestuur van de Raad van State aanhangig maakte. Vervolgens werd advies ingewonnen bij Gedeputeerde Staten van de betrokken provincie, die op hun beurt B&W hoorden en advies inwonen bij de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, soms de Inspecteur van de Volksgezondheid en na 1895, voor instellingen die onder de termen van de Veiligheidswet vielen, de Directeur-Generaal van de Arbeid.

Gedeputeerde Staten adviseerden de Raad van State, waarna een openbare zitting plaatsvond, waar alle partijen hun argumenten naar voren konden brengen. Hierna volgde het advies van de Raad van State aan de Kroon met een concept-KB. In het algemeen volgde de Kroon het advies van de Raad van State, terwijl deze gewoonlijk de adviezen van de deskundigen overnam. Onder hen was de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat de belangrijkste. Hij onderzocht zowel de formele als de inhoudelijke afwikkeling door B&W.²² Zie ook bijlage 2.

c. De betrouwbaarheid van de informatie uit de hinderwetbescheiden

Hinderwetbescheiden worden het laatste decennium in toenemende mate als bron voor historisch onderzoek 'ontdekt'. Het lijkt echter nog te vroeg reeds een definitief oordeel over de betrouwbaarheid van de erin vervatte informatie te vellen. Daarbij gaat het niet om de vraag naar de betrouwbaarheid in formele zin, of de juistheid van de kadastrale gegevens. Aan de hand van de wetgeving is eenvoudig na te gaan of de voorgeschreven procedures op de juiste wijze doorlopen zijn. Gegevens over ligging, oppervlakte, eigendom etc. van de inrichtingen zijn rechtstreeks uit de kadastrale registratie afkomstig. De juistheid van technische gegevens valt te toetsen aan bedrijfsarchieven (m.n. die van machinefabrieken), terwijl na 1896 uitgebreide en deskundige toetsing door de Arbeidsinspectie plaats vindt.

Toetsing van de effectiviteit van de wetgeving is moeilijker. De hinderwetgeving is immers gericht op het reguleren van soms nogal tegenstrijdige belangen. We zagen reeds dat in de Tweede Kamer getracht is de werking van de wet te beperken. De overgeleverde informatie moet worden gezien in het licht van factoren als:

- De participatie in de uitvoering van de wet door tegenstanders.

- Het gebruik van vaagheden en uitzonderingsmogelijkheden om onder de werking van de wet uit te komen.
- Uitbuiting van procedurele mogelijkheden van verweer om toepassing te traineren.
- Inschakelen van sociale of politieke contacten om gunstige beslissingen te verkrijgen.
- Het doen gelden van eigen moreel overwicht om rechthebbenden te bewegen af te zien van hun recht.
- De mate van toegang tot rechtsverkrijging door de zwakkere partij.²³

Een volgend probleem is dat de in de wetgeving vastgelegde normen voor weigering van een vergunning niet helder zijn omschreven. De normen van het KB van 1824 waren vaag: gevaar, schade of hinder. De wet van 1875 verschaftte ook maar ten dele duidelijkheid: gevaar, schade aan eigendommen, bedrijven of de gezondheid; hinder van ernstige aard, waartoe behoorde het ter bewoning ongeschikt maken van woonhuizen of gedeelten van woonhuizen, het belemmeren van het gebruik van lokalen en gebouwen, bestemd voor ziekenverpleging, eredienst of scholen en het verspreiden van vuil of van walgelijke uitdamping. In 1896 werden daaraan de normen van de veiligheidswet toegevoegd. Al deze normen moesten in de praktijk worden geconcretiseerd en uitgewerkt. Bij de behandeling van aanvragen voor een hinderwetvergunning waren de competente bestuursorganen sterk afhankelijk van hun technische adviseurs (ingenieurs van de waterstaat, inspecteurs van de volksgezondheid en de arbeidsinspectie). Hoewel zij vanuit hun disciplines streefden naar meetbare normen, zal ook hun oordeel niet altijd vrij geweest zijn van enige subjectiviteit. Bovendien zijn de begrippen hinder, schade en verontreiniging in de tijd inhoudelijk sterk aan ontwikkeling onderhevig geweest.²⁴

3. Verwijzende notities

a. Vindplaatsen²⁵

Hinderwetbescheiden uit de periode *1811-1813* zijn te vinden in de archieven van de Bataafs-Franse bestuursorganen: het Departement van Binnenlandse Zaken, 1796-1813²⁶ (Algemeen Rijksarchief – ARA –, Tweede Afdeling), de prefecturen en onderprefecturen (Rijksarchieven in de provincies) en de mairies (Gemeentearchieven).

Stukken betreffende de periode *1813-1824* zijn op het landelijke niveau te vinden in het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en wel in de afdelingen waaronder de Nationale Nijverheid ressorteerde (ARA, Tweede Afdeling). Het eveneens aldaar berustende archief van de Staatssecretarie bevat ook relevante stukken. Op provinciaal niveau zijn de archieven van Gedeputeerde Staten (Rijksarchieven in de provincies) de aangewezen vindplaatsen; op plaatselijk vlak de archieven van de gemeentebesturen. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor de periode *1824-1875*.

De periode *1875-1952*. Op rijksniveau zijn de bescheiden tot 1877 te vinden onder de afdeling Nijverheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken; tussen 1878 en 1893 onder de afdeling Handel en Nijverheid I van het voormalig Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid (nu Verkeer en Waterstaat), alle in het ARA. De stukken vanaf 1893 bevinden zich nog bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Stukken betreffende beroepszaken bevinden zich in het archief van de Raad van State, afdeling Geschillen van Bestuur (tot 1945 ARA) en het archief van het Kabinet der Koningin (tot 1897 ARA).

Op gemeentelijk en provinciaal niveau wijkt de situatie niet fundamenteel af van de voorgaande perioden. Wel dient men erop bedacht te zijn dat binnen de archieven van deze bestuursorganen ten gevolge van de uitbreiding van de procedures en de voortgaande ambtelijke specialisatie op steeds meer plaatsen stukken betreffende de Hinderwet gevonden kunnen worden.

De bemoeienis van de Arbeidsinspectie met de Hinderwet na 1896 in verband met de koppeling aan de Veiligheidswet, heeft geresulteerd in de vorming van grote series hinderwetdossiers bij deze dienst. In het algemeen zijn deze dossiers completer dan die in de gemeentearchieven vanwege de betere technische onderlegdheid van de inspecteur. Hier zullen eerder technische tekeningen e.d. aangetroffen worden.

Een complicerende factor is het gevoerde vernietigingsbeleid. Gemeenten hebben in verschillende mate vernietigd. De vernietigingslijsten voor gemeentelijke archivalia uit

1948²⁷ en 1983²⁸ maken het mogelijk vervallen hinderwetvergunningen te vernietigen, terwijl de archiefhandleiding van de Vereniging Nederlandse Gemeenten aanraadt de vergunningen te bewaren en de correspondentie te vernietigen. De vernietigingslijst voor provinciale organen van 1952²⁹ stelt alle hinderwetvergunningen vernietigbaar. De lijst voor de provinciale griffies van 1981³⁰ laat met uitzondering van de vergunningen, de afwijzende beschikkingen en de beroepszaken, vernietiging van alle stukken toe. Op rijksniveau bestaat geen lijst, die hinderwetvergunningen vernietigbaar stelt, hoewel in de praktijk hinderwetdossiers van opgeheven inrichtingen vernietigbaar geacht worden.

Bij de arbeidsinspecties is uit het bestand, dat vanaf 1895 tot heden loopt, niet systematisch vernietigd. Bij de inspectie te Zoetermeer is het complete bestand, ouder dan 1950, verbrand, terwijl de inspectie te Deventer enkele jaren geleden alle vergunningen jonger dan vijftig jaar heeft vernietigd. Overbrenging van dit ca. 950 m' grote bestand naar de Rijksarchieven in de provincies is gaande. De discussies over eventuele selectie en vernietiging hieruit zijn nog niet afgerond.³¹

b. Aanvullende bronnen

1. Gerelateerde bronnen

Bij de opsporing van stukken betreffend de hinderwetgeving is het van groot belang zich vooraf grondig te verdiepen in de administratieve werkwijze van de betrokken organen of functionarissen. Grosso modo kunnen de archieven op tweeërlei wijze zijn ingericht. Of men bergt de hinderwetbescheiden min of meer afzonderlijk op datum van binnenkomst c.q. afdoening in chronologische series ingekomen en/of uitgaande stukken. Of men gaat over tot dossiervorming.

In beide gevallen zijn meestal eigentijdse toegangen voorhanden. In *agenda's* wordt in chronologische volgorde aantekening gehouden van de ingekomen of uitgegane stukken (besluiten), onder vermelding van de plaats (het nummer) van het betrokken stuk in het archief. Belangrijker voor de onderzoeker zijn de *indices* (ook bekend als registers op de notulen, op de verbalen enz.). Dit zijn onderwerpsgewijs ingedeelde overzichten van stukken uit een bepaalde periode, ook weer verwijzend naar de plaats van de stukken in het archief. De trefwoorden kunnen per archiefvormer en in de tijd nogal verschillen. Voor de vroegere periode 'Fabrieken en Trafijken', 'Nijverheid', 'Verbalen de Commodo et Incommodo' en later ook 'Vergunningen' of 'Hinderwet'. Ook andere varianten zijn zeer wel mogelijk. Van de onderzoeker wordt enig inbeeldingsvermogen vereist. Hiermee zijn de grondlijnen aangegeven. De genoemde registratuursystemen komen in talloze variaties voor.

Vanaf 1896 zijn registers van aanvragen van Hinderwetvergunningen voorgeschreven, die in 1900 geüniformeerd zijn (gemeentearchieven). In sommige gemeenten zijn hierop ingangen vervaardigd, die alfabetisch op naam van de aanvragers/vergunninghouders of straatnamen zijn ingericht. In verband met de fase van het horen van omwonenden tijdens de behandelingsprocedure zijn de registers van openbare bekendmakingen van het gemeentebestuur van belang. Soms zijn ook deze registers van een index voorzien.

2. Toetsingsbronnen

Bronnen van algemene strekking, waarin informatie over hinder door bedrijven is te vinden, zijn notulen van vergaderingen van bestuursorganen, alsmede hun verslagen (gemeente- en provinciaal verslag). In de stad Utrecht hebben B&W een serie 'notulen betreffende de fabricage' (1870-1920) aangelegd.

Vanuit hun eigen optiek hebben zeer uiteenlopende diensten als de Rijks- en Provinciale Waterstaat, de Arbeids- en Gezondheidsinspecties, de gemeentelijke afdelingen Publieke Werken en Bouw- en Woningtoezicht (verplichte bouwvergunning na 1901) en de Kamers van Koophandel en Fabrieken bemoeienis met de ontwikkeling van het bedrijfsleven gehad, waarvan de weerslag in hun archieven te vinden is.

Op grond van het Stoombesluit 1824 (*Stbl.* nr. 32) en de Stoomwet 1869 (*Stbl.* nr. 97) hadden de verschillende overheden bemoeienis met deze bij uitstek hinder veroorzakende techniek (stukken in de archieven der provinciale besturen en de archieven der opeenvolgende departementale afdelingen Nijverheid).

Kadastrale leggers en kaarten bevatten nauwkeurige gegevens over oppervlakte, ligging, eigendom, hypotheek etc. van de inrichtingen en hun omgeving. Toetsing vanuit het bedrijfsleven zelf kan geschieden met behulp van bedrijfsarchieven. Archieven van machinefabrieken geven met name informatie over elders geplaatste machines. Hierop gaan ook periodieken en andere publikaties uit de hoek van ingenieurs en bouwkundigen in. Van geheel andere aard zijn de diverse statistische beschrijvingen en enquêtes uit de negentiende eeuw en de talloze publikaties van het CBS.³² Tenslotte kan observatie ter plaatse een zinvolle vorm van toetsing betekenen.

c. Literatuur

1. Andere gidsen en commentaren

2. Enkele recente (na 1945) historische studies van belang voor een goed begrip van de historische situering van de hinderwetgeving:

De literatuur over de sociale en economische ontwikkelingen in Nederland sedert het begin van de negentiende eeuw is overvloedig. Korthedshalve zij verwezen naar de desbetreffende hoofdstukken in de delen 10 tot en met 15 van de *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem 1977-1983) én de achterin elk deel opgenomen beredeneerde bibliografie.

Afzonderlijke vermelding verdient: J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976 (reprint).

3. Enkele administratief-juridische publikaties van belang voor een goed begrip van de concrete totstandkoming van de hinderwetbescheiden:

Alphabetisch register op Luttenberg's chronologische verzameling der wetten, besluiten en arresten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813, 1813-1924, Zwolle 1925.

L. Bomhof, 'Handleiding Hinderwet: een benadering van de juridische praktijk', in: *Recht en Praktijk*, Deventer 1978, nr. 30, 5-10.

E.H.A. Kocken, *Vergunningstelsel in de Hinderwet en de Woningwet*, Alphen aan den Rijn 1966.

E.H.A. Kocken, '1875 Hinderwet 1975', in: *Milieu en Recht*, (1976) nr. 1, 12-19.

C. Lambers, *Milieurecht*, Deventer 1974.

H.J.J. Leenen, *Inleiding tot het Milieuhygiënerecht*, Alphen aan den Rijn 1978.

J.M. Lintsen, *De Hinderwet van 1875-1914. Een bronnenonderzoek*, z.pl. z.j. Niet gepubliceerde scriptie, Rijksuniversiteit Limburg. Analyseert het functioneren van de Hinderwetgeving aan de hand van 38 Kroonberoepen uit 1890 en 68 beroepen uit 1910.

J. Mac Lean, 'Hinderwetten in de 19e eeuw', in: *Chemisch Magazine*, 3 (1982) 473-475. Beschrijft de procedures en indeling van bedrijven in klassen volgens de wetgeving van 1810, 1824 en 1875.

F.J. Meyer-Drees, 'In het spanningsveld van het adagium: eerst vergunning dan pas bouwen', in: *Milieu en Recht* (1977) nr. 6.

M.M. van Praag, *De Hinderwet*, Zwolle 1928.

4. Historische studies waarin van de hinderwetbescheiden gebruik is gemaakt:

Dit overzicht is zeker niet uitputtend. Het is in hoofdzaak gebaseerd op een door de auteur onder archiefdiensten en onderzoekers gehouden enquête naar het gebruik van hinderwetdossiers.³³

C.J.C.W.H. Arnold, *Apeldoorn in opkomst; de ontwikkeling van dorp en gemeente in de eerste helft van de negentiende eeuw*, Zutphen 1971.

J.M. Bos en W. de Natris, 'Textielfabriek "Pieter van Dooren" te Tilburg (1825-1975)', in: *Textielhistorische Bijdragen*, 16 (1975) 69-93.

P.G. Groenewegen, *Leven en beweging van de arbeidende klasse in Apeldoorn in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Apeldoorn 1980.

W.A. van Ham en C. Vanwezenbeeck, *Gids voor Oud Bergen op Zoom*, Antwerpen/Haarlem 1983.

- R. Hardonk, *Koornmullenaers, Pampiermaeckers en Coperslaghers. Korte historie der waterradmolens van Apeldoorn, Beekbergen en Loenen*, Apeldoorn 1968.
- W.A.J.M. Harkx, *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen. De grondslag van de huidige textielindustrie, 1794-1870*, Tilburg 1976.
- 'De industriële gebouwen van de wolnijverheid in Tilburg', rapport van de werkgroep textielindustriële archeologie, uitgebracht door de Gemeentelijke Monumentencommissie, in: *De Lindeboom*, 3/4 (1980) 11-95.
- B. Koopmans, 'De Koninklijke Nederlandsche Lood- en Zinkpletterij, voorheen A.D. Hamburger te Utrecht', in: *Industriële archeologie*, 3 (1983) 117-127.
- C.C.P. Linssen, *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1893-1914*. Tilburg 1969.
- C.A. Mandemakers, 'De leerlooierij J. van Gorp & Zonen te Riel (N. Br.)', in: *Industriële Archeologie*, 4 (1984) 121-142.
- J.L. Meijer, 'Industriële ontwikkeling op Oostenburg na 1800', in: *Industriële Archeologie*, 5 (1985) 97-127.
- H.A. Muntjewerff, 'Geschiedenis van het Kwattacomplex. Een proeve van industriële archeologie', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, 32/33 (1979-1980) 193-234.
- H.A. Muntjewerff, 'De molen "Het Fortuin" te Breda. 350 Jaar bedrijf en techniek', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, 38 (1985) 3-70.
- W. de Natris, 'Drie lucifersfabrieken in Eindhoven, 1870-1875-1880. Overheidsbemoeienis met het ontwerp van fabrieksgebouwen in de negentiende eeuw', in: *Eindhoven door de eeuwen*, Eindhoven 1982.
- J.M.P. van Oorschoot, *Eindhoven, een samenleving in verandering*, 2 dln., Eindhoven 1982.
- J.W. van Petersen en W. Zondervan, *Oude ambachten en bedrijven achter Rijn en Yssel*, Zutphen 1972.
- J.H. Pouls, 'De fabriekskolonie Griendtsveen', in: *Industriële Archeologie*, 1 (1981), 34-51, 2 (1982), 14-39.
- J. Segers, 'Benzinestations: Een geschiedenis van de benzinedistributie in Nederland', in: *Industriële Archeologie*, 4 (1984) 164-180.
- J.M.Th. Verschueren, *Van Helmont te Helmond, geschiedenis van de gasfabriek en de gasvoorziening te Helmond*, Helmond 1974.
- T. Wagemakers, 'Een moderne textiel fabriek omstreeks 1830, een industrieel-archeologische reconstructie', in: *De Lindeboom*, 6 (1982) 91-114.
- T. Wagemakers, 'Fransche ketels bij C. Mommers en Co.', in: *'Tilburg' tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, 2 (1984) 21-23.

4. Mogelijke gebruikswijzen van de hinderwetbescheiden in het historisch onderzoek

a. Themata

Gebaseerd op een door de auteur onder archiefdiensten en onderzoekers gehouden enquête.

Hinderwetbescheiden zijn bruikbaar voor:

1. Economisch-historisch onderzoek:
 - de geschiedenis van afzonderlijke bedrijven en ambachten;
 - ontwikkeling van omvang en diversiteit van bedrijven en bedrijfstakken in een bepaalde regio of plaats;
 - overgang van ambachtelijke naar industriële nijverheid.
2. Geschiedenis van de techniek:
 - mechanisatie, verandering van procedés;
 - volumen van gebruikte machines;
 - veiligheidsaspecten;
 - het proces van electrificatie en gebruik van verschillende energiebronnen.
3. Industriële archeologie, bedrijfsarchitectuur.

4. Sociaal-historisch onderzoek:
 - arbeidsomstandigheden;
 - leefklimaat in wijken en plaatsen;
 - milieubesef.
5. Geschiedenis van de ruimtelijke ordening.
6. Agrarische geschiedenis:
 - mechanisatie van de landbouw.
7. Administratief-historisch onderzoek:
 - bij verlening van nieuwe hinderwetvergunningen;
 - de werking en effectiviteit van wetgeving.
8. Opsporing van plaatsen met mogelijke bodemverontreiniging ten gevolge van vroegere industriële activiteit.

b. Het verrijken van de hinderwetbescheiden met informatie uit andere bronnen

De meeste onder 3.b.2. genoemde bronnen kunnen worden gebruikt ter aanvulling van de in de hinderwetdossiers vervatte informatie.

Noten

- * In het bijzonder ben ik R. Kramer (Algemeen Rijksarchief) en J. Spoorenberg (Streekarchief Zuid-Oost Brabant) zeer erkentelijk voor hun nuttige kritiek en waardevolle inlichtingen. Kanttekeningen bij het concept van deze tekst zijn gemaakt door H.W. Lintsen (Technische Universiteit Eindhoven), W. van Mulken (Provinciale Archiefinspectie Limburg), P.W.J. den Otter (Rijksarchief in Overijssel) en A.J.M. den Teuling (Provinciale Archiefinspectie Drenthe). Als verantwoordelijk redacteur namens de Commissie Broncommentaren heeft H.R. Wolf gefungeerd.
- 1 De Oost-Nederlandse markerechten bevatten hierover talloze bepalingen. Zie hierover o.a. J. Buis, *Historia Forestis. Nederlandse Bosgeschiedenis*, Wageningen 1985, I, passim.
 - 2 Mac Lean, 'Hinderwetten', 473; Muntjewerff, 'Het Fortuin', 10-11.
 - 3 Zie hierna par. 2.
 - 4 Bomhof, 'Handleiding Hinderwet', 5-7; Kocken, '1875 Hinderwet 1975', 13.
 - 5 R.W.J.M. Bos, 'Van periferie naar centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw', in: *Maandschrift Economie*, 40 (1976) 181-206; De Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*.
 - 6 Mac Lean, a.w., 474.
 - 7 Lintsen, 'Hinderwet', 2. Citaat eveneens aldaar.
 - 8 Th. van Tijn, 'De sociale bewegingen van 1876 tot 1887', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 13 (Haarlem 1978), 99.
 - 9 Gemeentearchief Arnhem, Archief Secretarie, 1917-1924, Hinderwetserie 41/352.
 - 10 Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief Gedeputeerde Staten van Gelderland, inv.nr. 9732.
 - 11 Archief Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Afdeling Arbeid, Kroonberoepen inzake de Hinderwet ingesteld in 1910, dossier nr. 35 H-1368, Bouman te Winterswijk. Vgl. Lintsen, a.w., bijlagen 1,1-1,15.
 - 12 Algemeen Rijksarchief (ARA), Tweede Afdeling, Archief van het Departement van Binnenlandse Zaken, 1796-1813, inv.nr. 1137.
 - 13 De opsomming van bedrijven overgenomen uit Mac Lean, a.w., 473-474.
 - 14 Zie noot 12.
 - 15 RAG, Archieven van de gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd (BFA), 1795-1813, inv.nr. 5485.
 - 16 Gemeentearchief Maastricht, Frans Archief, inv.nrs. 41, blz. 230; 42, blz. 249-250, 261-263; 48, 25 september 1813; 1982, 6 december 1806.
 - 17 Gemeentearchief Maastricht, Modern Archief, inv.nrs. 95, 10 juli 1815; 381, 21 september 1815; 101, 28/29 mei 1816; 102, 25 juni 1816; 103, 3 juli 1816; 104, 6 augustus 1816; 417 (index uitgaande stukken) 1816-1817 ('Fabrieken, Trafijken'). ARA, Tweede Afdeling, Archief Binnenlandse Zaken, Index, 1813-1817 vermeldt verschillende gevallen. De corresponderende stukken ontbreken echter (notitie van R. Kramer). In 1819 ontving het gemeentebestuur van Eindhoven een circulaire van de gouverneur van Noord-Brabant met het verzoek opgave te doen van werkplaatsen en fabrieken, die van nadeel voor de omgeving zouden kunnen

- zijn. Gemeentearchief Eindhoven, Administratief Archief, inv.nr. 1520.
- 18 Bij de behandeling van een vergunningaanvraag voor het oprichten van een oliemolen in Nijmegen in 1817 verkeerden gs van Gelderland in onzekerheid over de toepasbaarheid van het decreet van 1810. RAG, Archief van Gedeputeerde Staten van Gelderland, inv.nr. 9732. Ook binnen de afdeling Nationale Nijverheid en Administratieve Politie van het Ministerie van Binnenlandse Zaken is gediscussieerd over de toepasbaarheid van het decreet (notitie van R. Kramer).
 - 19 ARA, Tweede Afdeling, Archief Raad van State, advies van 26 maart 1819.
 - 20 Op basis van onderzoek door de auteur in het Rijksarchief in Gelderland en de Gemeentearchieven te Arnhem, Eindhoven en Utrecht.
 - 21 J.A.M.Y. Bos-Rops, e.a. (red.), *De archieven in het Algemeen Rijksarchief*, Alphen aan den Rijn 1982, geeft op p. 141 een overzicht van de verschillende ministeries waaronder de afdeling Handel en Nijverheid in de loop der jaren heeft geressorteed.
 - 22 De Kroonberoepprocedure wordt uitgebreid beschreven door Lintsen, a.w..
 - 23 Lintsen, a.w., 3, 12.
 - 24 Lintsen, a.w., 10-12.
 - 25 Gedetailleerdere gegevens over de verblijfplaats enz. van de genoemde archiefbestanden zijn te vinden in: L.M.Th.L. Hustinx (†), F.C.J. Ketelaar, e.a. (red.), *Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen in Nederland*, I-XIV, Alphen aan den Rijn 1979-1987.
 - 26 ARA, Archief van het Departement van Binnenlandse Zaken, inv.nr. 1137. Stukken d.d. 30-1-1812 betreffende een aan de prefecten gezonden circulaire met de antwoorden daarop. RAG, BFA, inv.nr. 5485. Stukken betreffende de uitvoering van het Decreet van 1810 uit de jaren 1812-1813.
 - 27 Ministerieel Besluit 14 januari 1948, afd. BB nr. 11995; Ministerieel Besluit 6 maart 1948, afd. OKN nr. 56931.
 - 28 *Stcrt.* 20 december 1983 nr. 247.
 - 29 Ministerieel Besluit 5 september 1952, BIZA nr. 685; Ministerieel Besluit 10 oktober 1952, OKW nr. 285152.
 - 30 *Stcrt.* 23 december 1981 nr. 247.
 - 31 Notitie aan het Convent van Rijksarchivarissen betreffende de Hinderwetvergunningen bij de Districtsbureaux voor de Arbeidsinspectie door rijksarchiefsinspecteur Th. Broens, 9-2-1984.
 - 32 Een overzicht in: De Jonge, a.w., 535-536.
 - 33 De enquêtevragen en -resultaten berusten in het archief van de Commissie Broncommen-taren.
 - 34 Zie noot 10.
 - 35 Zie noot 11.

Afbeeldingen

1. Uittreksel van de perceelsgewijze kadastrale legger met opgave der lokalen en gebouwen overeenkomstig art. 5 van de Hinderwet (22-2 ² 21)	66
2. Bouwkundige tekening van de plaats in het bedrijf, waar de beoogde installatie zou moeten komen te staan (24-2 ² 21)	68
3. Opgave door Bouw- en Woningtoezicht van namen en woonplaatsen der eigenaars en gebruikers van percelen, grenzend aan het object van de vergunningaanvraag (24-2 ² 21)	69
4. Bericht van b&w aan de Arbeidsinspectie inzake de aanvraag van een vergunning met toezending van de in art. 5 sub 1 en 2 bedoelde stukken (1-3 ² 21)	70
5. Bericht van b&w aan de Gezondheidscommissie inzake de aanvraag van een vergunning onder verwijzing naar de zitting zoals bedoeld in art. 7 van de Hinderwet (1-3 ² 21)	71
6. Kennisgeving door b&w aan belanghebbenden overeenkomstig art. 6 van de Hinderwet van de vergunningaanvraag met aankondiging van de hoorzitting overeenkomstig art. 7 van de Hinderwet (1-3 ² 21)	72
7. Openbare kennisgeving van de te houden hoorzitting overeenkomstig art. 7 van de Hinderwet (1-3 ² 21)	73
8. Proces-verbaal door b&w van de hoorzitting overeenkomstig art. 7 van de Hinderwet (15-3 ² 21)	74
9. Bericht van de Arbeidsinspectie betreffende de veiligheidsaspecten overeenkomstig art. 7 bis van de Hinderwet, onder vermelding dat de inrichting aan art. 6 van de Veiligheidswet voldoet (17-3 ² 21)	75
10. Door b&w afgegeven hinderwetvergunning (27-4 ² 21)	76
11. Bericht van Gemeentewerken te Arnhem aan het College dat aan de gestelde voorwaarden is voldaan en de inrichting in werking is gebracht (20-7 ² 21)	77

Afbeelding 1: Uittreksel van de perceelsgewijze kadastrale legger met opgave der lokalen en gebouwen overeenkomstig art. 5 van de Hinderwet (22-2²21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

24 FEBRUARI 1921 *N. 4/252*

N°. 17. Kad.

KANTOOR
VAN DE
HYPOTHEKEN en het KADASTER
te *Arnhem*

UITTREKSEL van den Perceelsgewijzen Kadastralen
Legger der gemeente *Arnhem*

Art. <i>8746</i>	NAAM.	VOORNAMEN.	BEROEP.	WOONPLAATS.
Eigenaar	<i>de firma G. W. van der</i>		<i>Wiel en C^o</i>	<i>Arnhem</i>
<i>enige firma</i>	<i>Berends</i>	<i>Gerrit</i>	<i>koopman</i>	<i>id</i>
Mede-eigenaren				
Vruchtgebruiker				
Erfpachter				
Recht van opstalhouder of bezitter van het recht van gebruik en bewoning.				

POLDER, GEHUCHT of plaatselijke benaming. (Straat, gracht, enz.)	VERWIJZING NAAR HET KADASTRALE PLAN.		SOORT VAN EIGENDOM.	GROORTE.			Bedrag der belastbare opbrengst per hectare, verminderd met den per hectare bepaalden aftrek wegens polder- en dijklasten.	BELASTBARE OPBRENGST.		VERWIJZING naar vroegere of latere toestanden.
	Sectie.	Nommer van het perceel.						Onge- bouwd.	Ge- bouwd.	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
<i>Rijnstraat</i>	<i>O</i>	<i>5795</i>	<i>heidegras werkplaats</i>	<i>h. a. c.</i>	<i>0443 280</i>		<i>f. c.</i>	<i>1240 890 1197</i>	<i>2</i>	
<i>Eers perceel</i>										

POLDER, GEHUUCHT of plaatselijke benaming. (Straat, gracht, enz.)	VERWIJZING NAAR HET KADASTRALE PLAN.		SOORT VAN EIGENDOM.	GROOTTE.			Bedrag per belastbare opbrengst per hectare, verminderd met den per hectare bepaalden af trek wegens polder- en dijklasten.	Bedrag per hectare van den af trek wegens polder- en dijk- lasten.	BELASTBARE OPBRENGST.		VERWIJZING naar vroegere of latere toestanden.
	2.	3.		5.	6.	7.			8.	9.	
1.	2.	3.	4.	h.	a.	c.	6.	7.	f.	c.	10.
<p>Volgens de verstrekte opgaven bevinden zich binnen den ring van 200 Meter om het perceel Gemeente Spierkerk Sectie O nummer 5795. geen andere gebouwen en lokalen bedoeld bij Arts der Wet van 2 Junij 1875 Stb. N° 95. dan de percellen Gemeente Spierkerk, Sectie O nummers 6682, 5158, 3821, 5259, 5335, 4916, 6092, 5240 en Sectie P nummers 826 en 810.</p>											

De ondergeteekende Bewaarder van de hypotheek en het kadaster verklaart, dat bovenstaand uittreksel overeenstemt met de stukken behorende tot het kantoor van Bewaring te *Spierkerk* en de veranderingen bevat die tot op den *21 Februari 1921* ten gezegden kantore bekend zijn.

Afgegeven op verzoek van *den firma Holvis te Spierkerk*
Spierkerk den *22 Februari* 1921.

Kosten

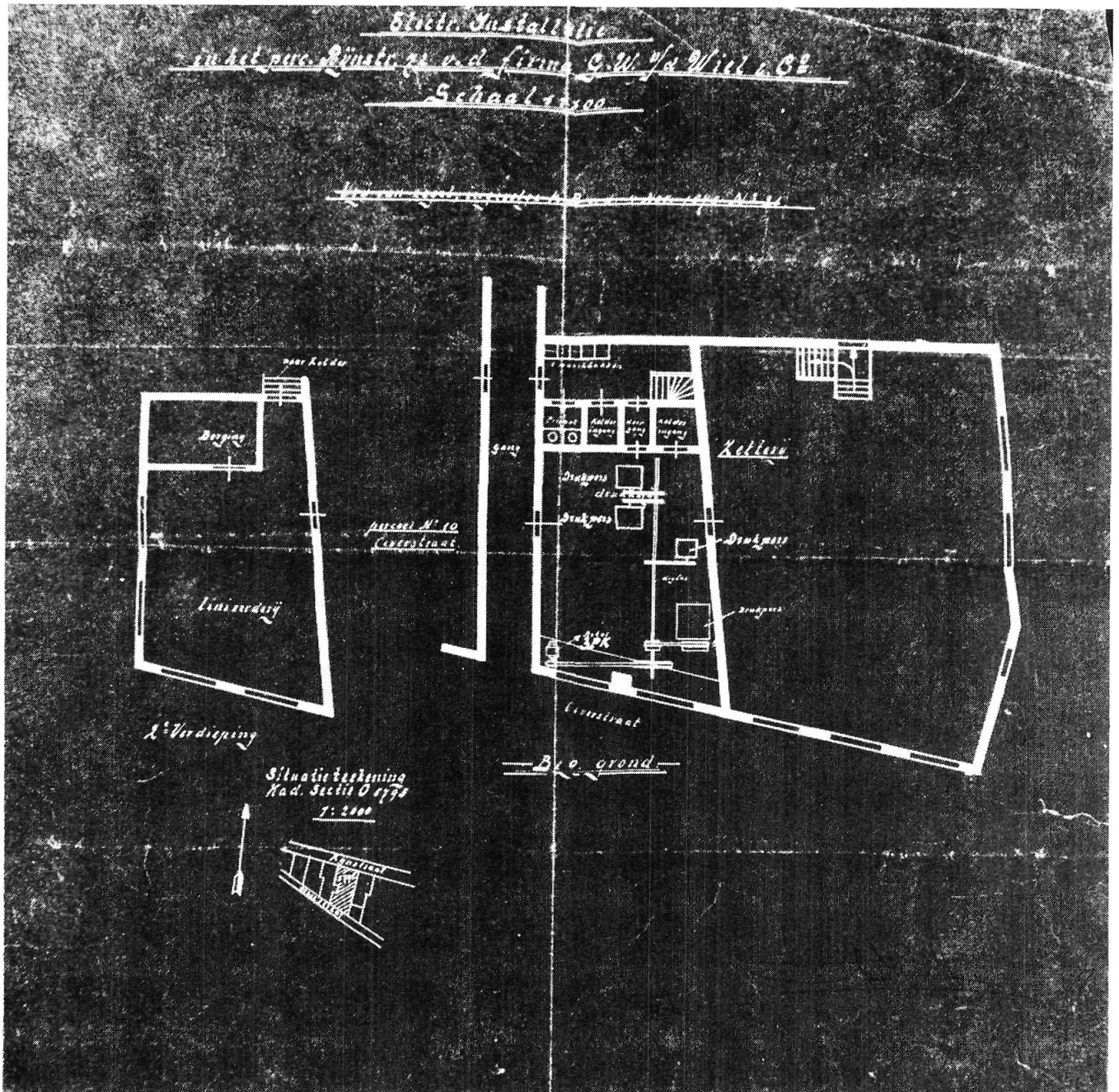
De Bewaarder voornoemd,

voor *1* Perceelen *50.30* / *100.00*
" *2* ing. pland *0.50* / *100.00*

W. J. J. J.

N° 1530

Afbeelding 2: Bouwkundige tekening van de plaats in het bedrijf, waar de beoogde installatie zou moeten komen te staan (24-2²21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

Afbeelding 3: Opgave door Bouw- en Woningtoezicht van namen en woonplaatsen der eigenaars en gebruikers van percelen, grenzend aan het object van de vergunningaanvraag (24-2'21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

De Inspecteur van het Bouw- en woningtoezicht gelieve hieronder nauwkeurig op te geven de juiste namen en woonplaatsen van de eigenaren en gebruikers van de perceelen onmiddellijk grenzende aan het perceel N°. 72 aan de Rijnstraat, kadastraal bekend sectie O No. 5795, waarin de firma G.W. van der Weel en C^o eene amblerij op te richten. wensch uit te breiden. te wijzigen.

Secretarie Arnhem.
Afd. Algemeene Zaken,
den 24 Februari 1921.

Kant. nr.	EIGENAARS.	GEBRUIKERS.
O. 5795	De aanvrager	Derelfde en G. Berends Bovenbergstraat n ^o 11.
" 6610	De gemeente Arnhem	Derelfde
" 5881	Mevr. F. C. baronesse van Heeckeren van Molcaten, Wed ^{ve} van F. Ch. van Praam L. p. te Göttingen Rijnstraat n ^o 18	Derelfde Timmerman A. de Klark Rijnstraat n ^o 71
" 6615	De gemeente Arnhem	Derelfde
" 5796	De aanvrager, W. A. Coopman en cons Ulrechtse straat n ^o 37 en F. C. van Binstbergen Rijnstraat n ^o 73	Derelfden en R. de Wit Overstraat n ^o 10 ^e
" 1599	F. C. van Binstbergen Rijnstraat n ^o 73	Derelfde

De Inspecteur van het Bouw- en woningtoezicht:
J. P. Neurschot

Afbeelding 4: Bericht van B&W aan de Arbeidsinspectie inzake de aanvraag van een vergunning met toezending van de in art. 5 sub 1 en 2 bedoelde stukken (1-3-21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

1. 4/352

Gemeente ARNHEM.

N° 4/352

HINDERWET.

Getal bijlagen: 2.

Arnhem, den 1. Maart 1921.

VERZINDEN
3 MAART 1921

Wij hebben de eer U, ter voldoening aan art. 6bis der Hinderwet te berichten dat is ingekomen een verzoek van de firma *G. W. van der Wiel & Co* om vergunning tot uitbreiding van hars drukkerij door het plaatsen van een electromotor van 3 P.K. ter vervanging van een electromotor van 2 P.K.

in het perceel N^o *72* aan de *Rijnstraat*
kad. sectie *0* N^o *5795*, welke inrichting volgens verklaring van ~~den aanvrager~~ *de aanvrager* zal zijn eene fabriek of werkplaats in den zin der Veiligheidswet.

Het verzoek met de bijlagen ligt van heden af ter Secretarie ter inzage.

De zitting bedoeld bij art. 7 zal gehouden worden op *Dinsdag*, den *15 maart* 1921, des namiddags te 2 uur, ten gemeentehuze.

Een exemplaar der in art. 5 sub 1 en 2 bedoelde stukken gaat hierbij.

Burgemeester en Wethouders van Arnhem,
~~VAN HEEMSTRA.~~

De Secretaris,
VAN ESSEN.

Het Districtshoofd der Arbeidsinspectie
te
ARNHEM.

Afbeelding 5: Bericht van B&W aan de Gezondheidscommissie inzake de aanvraag van een vergunning onder verwijzing naar de zitting zoals bedoeld in art. 7 van de Hinderwet (1-3'21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

No 41/352

Gemeente ARNHEM.

No 41/352
HINDERWET.

Arnhem, den 1. Maart 1921.

VERZONDEN
3 MAART 1921

Wij hebben de eer U te berichten, dat is ingekomen een verzoek van
de firma G. W. van der Wieb & Co
om vergunning tot uitbreiding van hare drukkerij door het
aanplanten van een electromotor van 3 P.K. te veraan-
gigen van een electromotor van 2 P.K.
in het perceel No. 74 aan de Rijnstraat
Kad. Sectie 0 No. 5795.

Het verzoek met de bijlagen ligt van heden af ter Secretarie ter inzage.

De zitting bedoeld bij art. 7 zal gehouden worden op Dinsdag
den 15 maart 19 21, des namiddags te 2 uur,
ten Gemeentehuize.

Burgemeester en Wethouders van Arnhem.
VAN HEEMSTRA.

De Secretaris,
VAN ESSEN.

Aan de Gezondheidscommissie
te
ARNHEM.

E 20

Afbeelding 6: Kennisgeving door B&W aan belanghebbenden overeenkomstig art. 6 van de Hinderwet van de vergunningaanvraag met aankondiging van de hoorzitting overeenkomstig art. 7 van de Hinderwet (1-3-21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

1-4/352

Gemeente ARNHEM.

Arnhem, den 1 maart 1921

VERZONDEN
3 MAART 1921

Ter voldoening aan art. 6 der Hinderwet wordt U bij deze kennis gegeven,
dat de firma G. W. van der Wiel en Co. Den Heer
W.M.
vergunning heeft verzocht tot uitbreiding van hese drukkerij door
het daarin plaatsen van een electromotor van 3 P.K. te ver-
vangning van een electromotor van 2 P.K.
in het perceel No. 72 aan de Rijnshoek
Kad. Sectie 0 21 No. 5795.

Het verzoek met bijlagen is op de Secretarie ter visie gelegd.
Op 15 maart a.s., des namiddags 2 uur, zal over-
eenkomstig art. 7 der Hinderwet ten Gemeentehuize zitting worden gehouden,
ten einde U gelegenheid te geven om bezwaren tegen dit verzoek in te brengen
en deze mondeling en schriftelijk toe te lichten.

Ten slotte vestigen wij er Uwe aandacht op, dat volgens de bestaande
jurisprudentie niet tot eventueel beroep bij H. M. de Koningin van de later te
nemen beslissing gerechtigd zijn zij, die niet overeenkomstig art. 7 der Hinderwet
voor ons College of een of meer zijner leden zijn verschenen ten einde hunne
bezwaren mondeling toe te lichten.

Hoofd school 4, Roornplein.
R.C. Parochie van de H. Eusebiuskerk.
Kerkbestuur Broedergemeente Gemeente.
Pastoor van de Invalide der Walburgoplein.
Hoofd R.C. school - Janshoek.
" " - Werenstraat.

De Vereniging tot uitlandiging van de Kweekschool van onderwijzers.
Directie van de Kweekschool van Onderwijzers Werenst.

E 18
de Vereniging van de Heilige Vincentius en Paulo.
Hoofd van de en breischool - Gorkemaalseweg.
de Comité der Gyn. school van Christ. Onderwijs.
Hoofd Prop. school van Christ. Nat. Onderwijs, Roornplein.

Burgemeester en Wethouders van Arnhem,
~~VAN HEEMSTRA.~~
De Secretaris,
VAN ESSEN.

Mees. Markt van Tusschen de Dier in de Paulus te Arnhem
Hoofd zittingslocus in de Kad. Rijnshoek gemeente Roornplein
H. H. Hie verder de opgave van
Borner- en woningtoericht

N° 41/352

Openbare Kennisgeving.

**Burgemeester en Wethouders der gemeente ARNHEM;
Gelet op de Hinderwet;**

Brengen ter algemeene kennis:

dat op de Secretarie der gemeente ter visie is gelegd een verzoek met
bijlagen van de firma G. W. van den Wiel e. C.

om vergunning tot uitbreiding van hare drukkerij

in het perceel N° 72 aan de Rijnstraat
Kad. Sectie 0 N° 5795;

dat op den 15de maart 1921, des namiddags te **2 uur** ten
Gemeentehuize gelegenheid is om bezwaren tegen het uitbreiden der
inrichting in te brengen;

en dat gedurende drie dagen vóór dien dag op die Secretarie van de ter
zake ingekomen schrifturen kan worden kennis genomen.

**De aandacht van belanghebbenden wordt er op gevestigd,
dat volgens de bestaande jurisprudentie niet tot eventueel
beroep bij H. M. de Koningin van de later te nemen beslissing
gerechtigd zijn zij, die niet overeenkomstig art. 7 der Hinder-
wet voor het Gemeentebestuur of een of meer zijner leden
zijn verschenen, ten einde hunne bezwaren **mondeling**
toe te lichten.**

ARNHEM, 7 maart 1921.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,
D. J. DE GEER.

De Secretaris,
VAN ESSEN.

VERZONDEN
3 MAART 1921

J 101 - 50 - 7221.

No. 41/352

PROCES - VERBAAL.

Op heden den *vijftienden Maart negentien hon-*
derd eenentwintig des namiddags te twee uur, is
door ons Burgemeester en Wethouders der gemeente Arnhem, overeenkomstig art.7,
alinea 1, der Hinderwet ten Gemeentehuize zitting genomen ten einde gelegenheid
te geven om bezwaren in te brengen tegen het verlenen van de door _____
de firma G. W. van der Wiel en C^o

verzochte vergunning tot *uitbreiding van hare drukkerij door*
het daarin plaatsen van een electromotor van 3 P.K. ter ver-
rangijng van een electromotor van 2 P.K. in het perceel n^o: 72
aan de Rijnstraat, kad. sectie O n^o: 5795.

In deze zitting is niemand verschenen en zijn geen bezwaren tegen de *uitbrei-*
ding van voorschreven inrichting ingebracht.

En is hiervan dit proces-verbaal opgemaakt ter voldoening aan art.7, alinea
3, der bovenaangehaalde wet.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,

D. J. degen
De Secretaris,
Van der

Afbeelding 9: Bericht van de Arbeidsinspectie betreffende de veiligheidsaspecten overeenkomstig art. 7 bis van de Hinderwet, onder vermelding dat de inrichting aan art. 6 van de Veiligheidswet voldoet (17-3-21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

ARBEIDSINSPECTIE.

7^e District.
H.W. No. 134/121.
HINDERWET.
Art. 7bis.

INGEKOMEN
17 MARCH 1921
Arnhem, den 17en M a a r t 1921. N^o: 41/352

Ter voldoening aan het bepaalde bij Art. 7bis, 2^e alinea der Hinderwet, en in verband met de krachtens Art. 6ter dier Wet verkregen inlichtingen, heb ik de eer Uw College te berichten, dat — voor zoover mij thans kan blijken uit de bij Uw schrijven van den 1en M a a r t 1921 No. 41/352 overgelegde stukken — naar mijn oordeel de uitbreiding door firma G.W. van der Wiel en Co. van zijne drukkerij door het daarin plaatsen van een electromotor van 3.pk. ter vervanging van een electromotor van 2.pk. op het perceel, gelegen te A r n h e m R i j n s t r a a t N°. 72, kadastraal bekend gemeente A r n h e m Sectie O. N°. 5795, zal voldoen aan de eischen krachtens Art. 6 der Veiligheidswet gesteld.

De Hoofdinspecteur van den Arbeid,
Districtshoofd in het 7de District.

G.J. van Thienen

Aan
Heeren Burgemeester en Wethouders
van

A R N H E M.
H.

Model no 8.

Afbeelding 10: Door B&W afgegeven hinderwetvergunning (27-4'21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

Dit stuk moet zorgvuldig bewaard worden om op de eerste daartoe van wege het Gemeentebestuur gedane aanvraag te kunnen worden vertoond.

BESLUIT van Burgemeester en Wethouders der Gemeente ARNHEM,

d.d. , No. 41/352

Gelezen de berichten van het Districtshoofd der arbeidsinspectie d.d. 17 Maart j.l. No. 184/21, van de Directeuren van het brandwezen d.d. 26 Maart j.l. No. 201 en van den Directeur der gemeentewerken d.d. 22 April j.l. No. 494/2 op het adres van

de firma G. W. van der Wiel en C^o houdende verzoek om vergunning tot het uitbreiden van hare drukkerij door het daarin plaatsen van een electromotor van 3 P.K. ter verrangjing van een electromotor van 2 P.K.

in het perceel aan de Rijnstraat No. 76, Kad. Sectie O No. 5795;

Overwegende, dat in de op 15 Maart 1921 ingevolge art. 7, alinea 1 van de Hinderwet gehouden zitting, blijkens daarvan opgemaakt proces-verbaal, geen mondelinge of schriftelijke bezwaren tegen de ~~oprichting~~ ~~uitbreiding~~ ~~wijziging~~ van voorschreven inrichting zijn ingebracht;

Gelet op de Hinderwet;

Mede gelet op ~~de~~ ~~verrijnde~~ ~~besluiten~~ d.d. 11 Septembe 1903 n: 268°; 27 October 1908 n: 322° en 6 mei 1913 n: 32/21;

Is besloten:

I. Aan de firma G. W. van der Wiel en C^o en hare rechtverkrijgenden de verzochte vergunning te verleenen.

II. Te bepalen, dat binnen drie maanden na dagteekening van dit besluit de ~~inrichting~~ ~~uitbreiding~~ ~~wijziging~~ moet zijn voltooid en in werking gebracht.

III. Verzoeker(ster) opmerkzaam te maken op het bepaalde bij art. 14 der Veiligheidswet.

IV. Verzoeker(ster) deze vergunning uit te reiken, nadat daaraan gehecht zijn de stukken bedoeld in art. 9, alinea 2 der Hinderwet.

Afschrift zal gezonden worden aan de Directeuren van het Brandwezen, aan den Commandant der brandweer, aan den Directeur der gemeentewerken, aan het Districtshoofd der arbeidsinspectie, aan den Commissaris van politie en aan het Districtshoofd van het Stoomwezen.

Voor afschrift:

De Secretaris,

B. en W. van der Spiegel

Afbeelding 11: Bericht van Gemeentewerken te Arnhem aan het College dat aan de gestelde voorwaarden is voldaan en de inrichting in werking is gebracht (20-7'21) (foto: Gemeentearchief Arnhem).

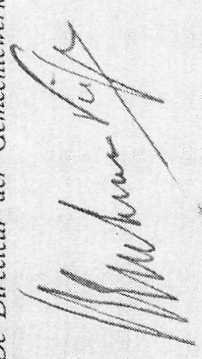
GEMEENTEWERKEN TE ARNHEM.

No. 147.....

ONDERWERP:
HINDERWET.

ARNHEM, den 20^{en} Juli 1921

Hierbij heb ik de eer U te berichten, dat aan de voorwaarden van de
bij Uw besluit d. d. 2^e April 1921 No. 41/352
aan de firma G. W. van der Wiel en Co.
verleende vergunning tot ^{oprichting} uitbreiding ^{uitbreiding} van eene Drukkerij door
het daarin plaatsen van een electra
motor van 3 P.K. ter verrijping van
een electromotor van 2 P.K. in paleel Rijn
straat n° 272 Tad. tee D n° 595.
blijkens dezerzijds gedane opname is voldaan en de inrichting in werking
is gebracht.

De Directeur der Gemeentewerken,

Aan
Heeren Burgemeester en Wethouders
der Gemeente ARNHEM.

77

Bijlage 1

Beschrijving van de inhoud van een dossier, voortvloeiende uit het KB van 1824³⁴

- 04-05-1844 Brief aan GS van Gelderland, houdende verzoek om vergunning voor plaatsing van een stoomwerktuig in de gemeente Nijmegen. Met beschrijving daarvan en twee tekeningen: een schets van de machine en een plattegrond van de bestaande inrichting.
- 22-05-1844 Brief van een derde aan B&W van Nijmegen als reactie op de bekendmaking ter zake door B&W, houdende bezwaren tegen eventuele inwilliging van het verzoek om verlening van de vergunning.
- 20-07-1844 Proces-verbaal 'van beleide Informatiën de Commodo et Incommodo, opgemaakt door Burgemeester en Wethouders der stad Nijmegen, ter voldoening aan en overeenkomstig met de bepalingen van art. 4 van 's Konings besluit van 31 januarij 1824, Stsbl. 19', vermeldend:
- het besluit van de Gouverneur van Gelderland d.d. 11-05-1844 om het adres van de aanvrager met de tekeningen aan B&W van Nijmegen ter hand te stellen om daarop van bericht te dienen;
 - het in de Raad brengen van het adres;
 - het besluit van de Raad om B&W op te dragen, de bekendmaking te doen (20-05-1844) en een voorlopig onderzoek in te stellen;
 - de ingediende bezwaarschriften en de weging van de bezwaren;
 - de motieven waarom B&W het verzoek om de vergunning willen steunen en de ingediende bezwaren te licht bevonden hebben.
- 25-07-1844 Extractresolutie van de Raad, houdende ongegrond verklaring van de bezwaren en gunstige beschikking op de vergunningaanvraag met opdracht aan B&W om dat besluit aan de Gouverneur van Gelderland over te brengen.
- 27-07-1844 Verklaring van een commissie ter secretarie dat hij het adres van de aanvrager op 22-05-1844 heeft bekend gesteld met een uitnodiging aan iedere betrokkene om binnen acht dagen schriftelijke bezwaren bij B&W in te dienen.
- 27-07-1844 Mededeling aan de Gouverneur van Gelderland door B&W van hun advies om op grond van de stukken en het besluit van de Raad aan adressant vergunning te verlenen, met het verzoek om t.b.v. de adressant de ingezonden tekeningen te retourneren.
- 01-08-1844 Conceptbesluit van GS om de vergunning te verlenen op voorwaarde dat de adressant het toestel pas in werking stelt na het verkrijgen van de bijzondere vergunning ingevolge KB van 26-09-1833, *Stbl.* nr. 58, en om hun beslissing aan adressant en B&W mede te delen.
- 10-03-1845 Brief van B&W aan de Gouverneur van Gelderland met de mededeling, dat adressant nog in onderhandeling is over de oprichting van het stoomwerktuig.

Bijlage 2

Beschrijving van de inhoud van een dossier, voortvloeiende uit een Kroonberoep ingevolge de Hinderwet van 1896³⁵

- 03-06-1910 Brief van J. Bouman te Winterswijk aan HM de Koningin, waarin hij bezwaar aantekent tegen de weigering door v&w van Winterswijk een vergunning te verlenen tot het oprichten van een slachterij. Met renvooi van het Kabinet der Koningin naar het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel.
- 30-11-1910 Advies van de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat van Gelderland aan gs van die provincie om het besluit van v&w op procedurele gronden te vernietigen.
- 06-12-1910 Eensluidend advies van gs aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel, vergezeld van:
– Bericht van v&w van Winterswijk d.d. 08-07-1910.
– Bericht van de Hoofdinspecteur voor de Volksgezondheid te 's-Hertogenbosch d.d. 01-10-1910.
– Bovengenoemd advies van de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat.
- 08-12-1910 Verzoek van de Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid aan de Koningin om het beroep bij de Raad van State aanhangig te mogen maken.
- 14-12-1910 Verleende machtiging daartoe.
- 19-12-1910 De Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid maakt het beroep aanhangig bij de Raad van State, Afd. voor de Geschillen van Bestuur.
- 11-01-1911 Afschrift van het door de Raad van State aan de Koningin toegezonden proces-verbaal van de behandeling van de onderhavige zaak door de Afdeling voor de Geschillen van Bestuur. Het proces-verbaal gaat vergezeld van een ontwerp-besluit ter vernietiging van het besluit van v&w. Het geheel wordt door het Kabinet der Koningin om advies aan de minister voorgelegd.
- 24-01-1911 Advies van de minister aan de Koningin het ontwerp-besluit van de Raad van State te bekrachtigen.
- 27-01-1911 Afschrift van het Koninklijk Besluit tot vernietiging van het besluit van v&w op procedurele gronden.
- 01-02-1911 De Minister van Landbouw, Handel en Nijverheid doet het kb toekomen aan de Commissaris der Koningin in de Provincie Gelderland (ter uitvoering) en de Hoofdinspecteur van de Arbeid te Arnhem (ter kennisname).

